

Munkiana

nr. 67

2020

23. årgang

Kaj Munks digtning og livssyn

Anker Gemzøe og Mogens Pahuus

AALBØRG UNIVERSITETSFORLAG

Kaj Munk Selskabet

Bestyrelse:

Formand:

Christian Grund Sørensen, Anders Borks Vej 9, 9000 Aalborg
tlf. 98 12 43 78, E-mail: cgrund@hum.aau.dk

Næstformand:

Peter Øhrstrøm, Stokrosevej 5, 9380 Vestbjerg,
tlf. 98 29 70 61, E-mail: poe@hum.aau.dk

Kasserer:

Anna Saarup Brinth, Toften 40, 7441 Bording,
tlf. 86 86 13 78 eller 23 31 47 63, E-mail: ASBrinth@mail.tele.dk

Ricardt Riis, Carit Etlars Vej 25, 8700 Horsens,
tlf. 75 62 54 28, E-mail: rriis@mail1.stofanet.dk

Jon Høgh, Tim Kirkevej 37, 6980 Tim,
tlf. 97 33 34 49, E-mail: fam.hogh@post.tele.dk

Hjemmeside: www.munkiana.dk

Redaktion: Jon Høgh,

Redaktør for forskningsartikler i tidsskriftet: Mogens Pahuus.

Grafisk produktion: meller.dk

Cover: Suzanne Eide Knudsen.

Forsidebillede: Den nye store bog: "Kaj Munks digtning og livssyn"
af Anker Gemzøe og Mogens Pahuus

Munkiana udgives i samarbejde med Kaj Munk Forskningscentret ved Aalborg Universitet,
www.kajmunk.hum.aau.dk

Kommende Munkiana: Munkiana udkommer fast to gange årligt, forår og efterår.

Deadline for indsendelse af artikler, man ønsker optaget i tidsskriftet, er 1. april og 1. oktober. Lejlighedsvis vil temanumre og særnumre supplere de to faste numre.

Artikler indsendes til redaktør **Jon Høgh:** fam.hogh@post.tele.dk.

Forskningsartikler i Munkiana

Artikler, der ønskes optaget som forskningsartikler, vil blive underkastet fagfællebedømmelse (peer review) efter den standard, som traditionelt gælder i det internationale forskningsmiljø, således som det er beskrevet på Forskningsministeriets web-site. Artikler, der er optaget i Munkiana på denne måde, bliver specielt markeret som forskningsartikler.

Professor emeritus Mogens Pahuus, Aalborg Universitet, har redaktionsansvaret for forskningsartiklerne i Munkiana – herunder for ledelsen af review-processen.

Kontingent! Kontingent! Kontingent!

Årskontingentet 2020 for medlemskab af Kaj Munk Selskabet er 200 kr. (incl. abonnement på Munkiana). Biblioteker og organisationer kan tegne abonnement på Munkiana for 200 kr.

Indbetaling kan ske:

- * via netbank til Lån & Spar Bank reg. nr. 0400, konto nr. 4011 7927 88.
- * fra udlandet til Lån & Spar Bank via IBAN-nr.: DK04 0400 4011 7927 88 (BIC-kode: LOSADKKK).

Husk at skrive navn og adresse i meddelelse til modtager.

Kontingentet forfalder til betaling senest d. 13. januar, Kaj Munks fødselsdag.

Adresseændringer, oprettelse af medlemskab og udmelding af Kaj Munk Selskabet, bestilling af ekstrarumre af Munkiana (fra og med nr. 37), mindste køb 3 stk. à 25 kr., sker ved henvendelse til Jon Høgh.

Hvis du ikke allerede er medlem af Kaj Munk Selskabet, er du velkommen til at blive det!

Kaj Munk Selskabet har CVR-nr. 30862392 og P-nr. 1013643241.

Ungdomsmedlemskab:

For 30 kr. pr. år kan unge være medlemmer af Kaj Munk Selskabet og kan få Munkiana i digital form. Ungdomsmedlemmerne har stemmeret fra det fyldte 18 år.

Generalforsamling Valdemarsdag

**Afholdes i Vedersø Præstegård
mandag 15. juni kl. 10.30 - 12.30.**

Derefter en let frokost i form af smørrebrød.
Selskabet afholder udgift til bespisning for medlemmer.
Drikkevarer for egen regning.

Af hensyn til køkkenet er sidste **tilmeldingsfrist mandag den 8. juni** til Christian Grund Sørensen, mail: cgrund@hum.aau.dk

Efter frokost: sang ved flagstangen med Dannebrog.
Foredrag v. Jon Høgh: Arrestationen af og mordet på Kaj Munk.
Foredrag v. Ricardt Riis: Kaj Munk slår gækken løs. Om skuespillet "Puslespil".

Forslag sendes til formanden på mail: cgrund@hum.aau.dk senest 27. maj.
Endelig dagsorden fremlægges på Munkiana.dk derefter.

Bestyrelsen lytter til Sundhedsstyrelsens anbefalinger i forhold til corona-situationen. Hvis der er tvivl om det forsvarlige i at samles, vil generalforsamlingen blive udskudt.

Indholdsfortegnelse

Jon Høgh: Forårsnummeret 67	5
Jens Kristian Lings: Kaj Munk kom ind i mit liv	7
Anker Gemzøe og Mogens Pahuus: Kaj Munks digtning og livssyn	11
Finn Tarpgaard: Christian Ulrik Hansen og Kaj Munk	21
Svend Aage Nielsen: Kaj Munk og Erik Scavenius	30
Søren Daugbjerg: Elsebet Kielers breve til Kaj Munk	35
Svend Aage Nielsen: Fra ”Tør vi” til ”Bør vi lade være?”	45

Anmeldelser:

Christian Hartung: Artikel af Paul Gerhard Schoenborn i temahæftet: ”Tu deinen Mund auf für die Anderen”. 2020	47
Jon Høgh: Ordet på Aarhus Teater	50

Forskningsartikler:

Knud Erik Andersen og Anker Gemzøe: Kaj Munk som journalist - holdning og stil	52
Knud Erik Andersen: Flirtede Kaj Munk med nazistisk tankegods i sin journalistik?	60

Munkiana Forårsnummeret 67

Af Jon Høgh

Under en pause ved et arrangement i Kaj Munks Præstegård opfordrede jeg Jens Kristian Lings til at fortælle både om sig selv og om, hvorfor han i sin tid stiftede Kaj Munk Selskabet. Heldigvis tog Lings imod opfordringen, der medførte artiklen 'Kaj Munk kom ind i mit liv'.

I den store artikel 'Kaj Munks digtning og livssyn' af Anker Gemzøe og Mogens Pahuus sætter de to forfattere indledningsvis spørgsmålstejn ved, hvad der i Munks hele værk kan vedblive med at være af interesse for hans eftertid udover de politisk og religiøst indforståede, der er dem, som – dengang som nu – enten glorificerer ham eller tager afstand til ham for hans af ham selv i dagspressen, i skuespil og i digte beskrevne, men divergerende, politiske holdninger i '30'erne og i begyndelsen af det efterfølgende årti.

Efter et foredrag holdt af Finn Tarpgaard om frihedskæmperen Christian Ulrik Hansen, talte han og jeg om mulighederne for at bringe en kortere udgave af foredraget i Munkiana, og jeg bad Finn Tarpgaard om at fokusere mere på den unge Christian end på Kaj Munk.

De kendte hinanden, og de døde for den samme sag. Netop dette sidste, at Kaj Munk ikke var den eneste, der betalte kampens omkostninger med livet, det gjorde jo forfærdeligt mange, beskriver forfatteren Finn Tarpgaard meget fint i artiklen "Christian Ulrik Hansen og Kaj Munk".

Forfatteren Svend Aage Niensens artikel "Kaj Munk og Erik Scavenius", er en sand forsvarstale for den tidligere statsminister, som Munk – uden dybere indsigt i, hvad der rent politisk foregik – rettede meget voldsomme angreb mod for hans førte samarbejds politik med besættelsesmagten.

Bl.a. fremdrager Svend Aage Nielsen den tillægsprotokol med danske forbehold, som statsministeren fik forhandlet eller kæmpet sig til ved indgåelsen af Antikomintern-pagten, og som hele regeringen og kong Christian 10. stod bag, men som ikke kunne offentliggøres.

Ikke desto mindre udtrykte den klart, at Danmark ikke ville være en krigsførende nation på Nazitysklands side, samt at der i Danmark ikke fandtes noget jødespørgsmål. Svend Aage Niensens artikel er yderst spændende!

"Elsebet Kielers breve til Kaj Munk" af Søren Daugbjerg er en ikke mindre end unik fortælling om en ung kvindes stærke tvivl og søgen om svar på eksistentielle spørgsmål hos præsten Kaj Munk.

Hun skrev to breve til Munk, som svarede på det første. De tre breve er gengivet i artiklen. Om Kaj Munk også svarede på hendes andet brev er uvist. Søren Daugbjerg har oplyst mig, at Elsebets bror, frihedskæmperen, dr.med. Jørgen Kieler, ofte omtalte sin søster i sine bøger, men, så vidt Daugbjerg husker, har han aldrig citeret fra hendes breve til Kaj Munk.

Det er derfor meget til mest sandsynligt, at Elsebets to breve for første gang bringes i deres fulde længde i dette nummer af Munkiana.

I artiklen "Fra Tør vi" til "Bør vi lade være"? gør forfatteren Svend Aage Nielsen op med Ricardt Riis, der i sidste

nummer af Munkiana skrev en alternativ, men kontroversiel slutning på 'Ordet', hvor underet udelades, og hvor Inger bliver i sin kiste efter, at låget er skruet på.

Ricardt Riis er ligesom Svend Aage Nielsen teolog og tidligere sognepræst. Men de har alligevel, deres præstekald til trods, hver deres modsatrettede anskuelser af, hvorvidt et under, et mirakel, en levendegørelse af et dødt menneske, som de begge to i henhold til Jesu undergøinger har filosoferet over i prædikener, kan lade sig gøre eller ikke lade sig gøre.

Paul Gerhard Schoenborn, den meget betydningsfulde tyske Kaj Munk-kender og oversætter, har i temaheftet 'Tu deinen Mund auf für die Anderen', ('Luk munden op for de andre'), som det tyske Selskabernes Koordineringsråd for kristen-jødisk samvirke udgiver, skrevet artiklen 'Der Jude Jesus war seit Leitstern – seine Waffe war das Wort', (Jøden Jesus var hans ledestjerne – hans våben var Ordet').

Schoenborn var så venlig at tilsende mig et eksemplar af hæftet. Jeg bad sognepræst Christian Hartung om at anmelde Schoenborns artikel for Munkiana.

Anmeldelsen er, ligesom temaartiklen, meget spændende læsning, idet der fokuseres på, hvordan Munk fra en indtaget hadsk holdning til jøderne efter Hitlers magtovertagelse endte med at tage denne til alle tider forfulgte folkegruppe i forsvaret – dette både igennem avisartikler og navnlig i skuespillet 'Han sidder ved Smeltediglen' fra 1938.

Munkiana nr. 67 afsluttes med to forskningsartikler, hvis overordnede emne er Kaj Munks journalistik. Den første artikel, 'Kaj Munk som journalist – holdning

og stil', er skrevet af Knud Erik Andersen og Anker Gemzøe. Artiklen er sprogligt ekvilibristisk og meget tankevækkende – i øvrigt ligesom journalisten Kaj Munks artikler for det meste er. Den er en god øjenåbner til forståelse af Munks særdeles righoldige og vidtfavnende journalistiske virke.

Afslutningsartiklen er skrevet af Knud Erik Andersen. Den har titlen: 'Flirtede Kaj Munk med nazistisk tankegods i sin journalistik?'

Forfatteren kommer frem til, at journalistikken ikke giver grundlag for at betegne Munk som nazist, skønt han en tid flirtede med nazistisk tankegods og med sine udsagn i '30'ernes begyndelse kompromitterede sig selv.

Det har Knud Erik Andersen fuldstændigt ret i! Munk flirtede i allerhøjeste grad med nazismen. Tænk blot på, hvad han som journalist tillod sig at skrive i marts 1933: '*Hvis nu manden (Hitler, red.) har ret! Hvis jødernes egoistiske vindskiblighed og socialdemokraternes føjelige – ak, i en jertid så håbløse "frihed for Loke såvel som for Thor" var på nippet til at bane vej for en kommunisme, imod hvis tvang og rædselsregimente Hitler er for lidet at regne, jeg siger: hvis dette ikke kunne hindres ved anden metode end den hitlerske, så op og stå, mine herskaber, alle, også mine herrer socialdemokrater, alle undtagen kommunisterne, op at stå og i vejret med højre arm og så, på én gang, alle: Hitler, heil, heil, heil.*

Hvor langt kan man egentligt trække den for ikke at få det modbydelige prædikat, nazist, hæftet på sig? Spørgsmålet burde måske have været en overvejelse værd.

Kaj Munk kom ind i mit liv

*Af Jens Kristian Lings,
stifteren af Kaj Munk Selskabet*

Den 6. januar 1944 stod min far med hatten i hånden, da han, min storebror og jeg stod ude ved Hovedvej 15 og så rustvognen med Kaj Munks kiste køre forbi mit hjem, Haunstrup Skole. Forinden havde jeg spurgt far om, hvorfor vi skulle stå der, når han aldrig havde mødt Kaj Munk. Far svarede kort: ”Kaj Munk døde for Danmark”.

Jeg er født den 6. december 1933 og var nr. 4 af 11 søskende. Søndag eftermiddag sagde vi børn ofte i kor: ”Mor, må vi godt få Kaj Munk?”. Så læste hun igen for os hans digt ”Danmark”. Mor var organist, og en dag lærte hun os en ret ny sang, der hed ”Den blå Anemone”. Også den kom vi til at holde af.

I 1946 begyndte jeg i mellemkolen i Herning og blev matematisk-naturvidenskabelig student i 1953. Hverken i mellemkolen eller i gymnasiet hørte jeg i danskundervisningen noget som helst om Kaj Munk.

I efteråret 1955 begyndte jeg på Nr. Nisum Seminarium, og i 1958 nåede vi på litteraturholdet frem til noget, læreren, lektør Hejbøl, kaldte ”modernismen”. Han fremhævede én digter som den væsentligste i den sammenhæng, og det var Kaj Munk.

I årene fra 1967-70 var jeg stud. pæd. på Danmarks Lærerhøjskole (DLH) i København og havde dansk litteratur som hovedfag. En dag sagde professor Frederik Nielsen i en forelæsning noget meget positivt om Kaj Munk som dramatiker. Derefter beskæftigede vi os dog ikke mere med ham.

Min virkelige interesse for Kaj Munk begyndte meget sent med, at jeg i 1993 blev kontaktet af Jørgen Bruus, som havde haft mig til at holde foredrag på Gimsinhoved om H.C. Andersen og nu ønskede, at jeg skulle holde et om Kaj Munk. Det skulle være i begyndelsen af 1994, altså i 50 året for Kaj Munks død. Jeg afviste ham med denne replik: ”Jeg ved intet om Kaj Munk ud over, at han har skrevet nogle skuespil og blev skudt af tyskerne”. Jørgen Bruus pressede alligevel på, og da jeg holder af udfordringer, endte det med, at jeg sagde ja, selv om der ikke var så lang tid til forberedelse.

Jeg lånte Kaj Munk-bøger på biblioteket og læste og læste. Kort tid efter var jeg dybt optaget af Kaj Munks kolossale skuespilproduktion, og jeg blev mere og mere overbevist om, at Danmark bevidst havde nedgjort hans betydning som dramatiker.

Da tidspunktet kom, holdt jeg mit foredrag, og jeg tror, forsamlingen var nogenlunde tilfreds, men det var jeg absolut ikke. Jeg følte, at jeg burde læse hele forfatterskabet og anskaffede mig hans samlede værker, Mindeudgaven.

For at ægge mig selv yderligere førte jeg ham ind på min tilbudsliste over foredragsemner.

Den første henvendelse om et Kaj Munk-foredrag kom fra Hover Sundhedshøjskole i 1995. På grund af manglende tilslutning til deres seminar blev det aflyst, men jeg lovede forstanderen at komme i 1996 i stedet. Da lykkedes arrangementet. Det kom dog bag på mig, at der i det tilsendte program var anført 2 foredrag af mig, et om idealisten og et om dramatikeren. Jeg læste og læste og blev mere og mere optaget af denne dramatikers store univers.

Jeg kørte til Vedersø for at se hans præstegård. Og jeg blev rystet over det forfald som alting bar præg af. Ja, jeg blev vred, for det her kunne Danmark ikke være bekendt. Her måtte der gøres noget, og jeg var parat til at tage fat.

I mine mange år i København var jeg medlem af ”H.C. Andersen-Samfundet”.

Og efterhånden dukkede den tanke op i mig, at vi måtte have et ”Kaj Munk Selskabet”, som kunne gøre opmærksom på og udbrede kendskabet til dette usædvanlige menneskes dramatiske produktion, hans martyrsind og kompromisløse kamp for sandheden. Og samtidig skulle Selskabet arbejde for at bevare præstegården som et smukt og værdigt minde om ham.

Inden jeg gik videre med mine ideer aflagde jeg et besøg hos Kaj Munks søn, Arne Munk, for at høre hans mening om dem. Arne og jeg kendte ikke meget til hinanden, men han var straks positiv. Jeg tog glad derfra. Nogle dage senere viste han mig rundt i præstegården, som mere

og mere lignede en ruin på trods af, at Vedersø Menighedsråd ved skødeudformningen og overdragelsen af Præstegården til Kirkeministeriet i 1951 insisterede på at få følgende tilføjelse med i skødeformuleringen: ”der fremtidig af det offentlige vil blive opretholdt som et minde om Kaj Munks liv og virke”.

Så tog jeg fat for alvor.

Med hjælp fra et lille udvalg fik jeg indkaldt til en stiftende generalforsamling i Vedersø Sognegård på Kaj Munks 99-års fødselsdag den 13. januar 1997.

Inden generalforsamlingen havde jeg udarbejdet et forslag til vedtægter, som jeg fremlagde. Det blev drøftet, og et par passager blev strøget. Jeg havde f.eks. skrevet, som hovedopgaver, at Kaj Munk Selskabet både skulle arbejde for at udbrede kendskabet til Kaj Munk og hans forfatterskab og for at gøre Vedersø Præstegaard til et Museum om Kaj Munk.

En dame fra Vedersø kunne fortælle, at en gennemførelse af museumsideen ville

såre Lise Munk dybt, fordi hun ønskede liv i præstegården og ikke noget museumsagtigt. Det blev da vedtaget, at sagen skulle sløjfes, hvilket jeg gjorde med denne kommentar: ”Men derfor kan vi da godt arbejde for det!” Og det gjorde jeg, og det blev jeg ved med.

Da jeg fra ”H.C. Andersen-Samfundet” kendte bladet, Anderseniana, syntes det naturligt for mig, at der også skulle være et, der hed Munkiana, og at det skulle bruges i kampen for både Kaj Munk og præstegården.

I Munkiana nr. 1 er aftrykt et udførligt referat af den stiftende generalforsamling og de vedtægter, som blev gældende. Som redaktør af Munkiana skrev jeg en mængde artikler om Kaj Munk og om præstegårdens forfald. Navnet Kaj Munk havde efterhånden fået en stor plads i mit hjerte. Jeg syntes, at Danmark bevidst overså ham, og jeg kunne umuligt bare se på, at hans præstegård blev solgt til højstbydende eller faldt sammen.

Resultatet af mine undersøgelser på Rigsarkivet, mine lidet givende brevvekslinger med forskellige kirkeministre, efterhånden som de afløste hinanden (Margrethe Vestager, Johannes Lebeck, Tove Fergo og Bertel Haarder) og min analyse af kammeradvokatens responsum med hans urimelige konklusioner foreligger i min bog, ”Skygger over Vedersø Præstegaard” (2005).

De fire kirkeministre skabte kun forvirring angående præstegårdens fremtid. Først da Per Stig Møller i 2010 blev kulturminister, lykkedes det at få den i sin tid vedtagne skødebestemmelse realiseret igen.

Vedersø Præstegård ejes nu af Kulturministeriet, er gennemrestaureret og herlig at besøge. Kaj Munk bliver mindet og æret ved, at man i de smukke bygninger kan fremvise rigtig mange ting, der har tilhørt ham, og ved at der af og til holdes foredrag om ham, og ved at der foregår mange andre spændende ting.

Det er mit store håb, at selv om samfundet tilsyneladende bliver mere og mere afkristnet, at Kulturministeriet, Ringkøbing-Skjern Museum, bestyrelsen for den selvejende institution Kaj Munks Præstegård i Vedersø, Vennekredsen for Kaj Munks Præstegård og Kaj Munk Selskabet alligevel vil fortsætte arbejdet for at udbrede kendskabet til den store dramatiker og kristne idealist, martyren Kaj Munk, og derved inspirere kommende generationer til med lidenskab at leve i nuet.

I øjeblikket arbejder jeg på en bog om Kaj Munk, som jeg altså hørte lidt om som barn og ung, som jeg som voksen blev provokeret til at få kendskab til, og hvis kompromisløse idealisme i dag er en inspirationskilde i mit liv.

Indbydelse til medlemmerne af Kaj Munk Selskabet med ægtefæller

Digteren og præsten Kaj Munk holdt meget af Vedersø og Vestjylland. Men der var mennesker og steder, som i særlig grad fik betydning for ham i løbet af de 20 år, han virkede i Vedersø.

Vi kan i sagens natur ikke længere møde menneskene, men stederne eksisterer stadigvæk.

Med fortællinger om menneskene, der indbefatter især en række af sognebørn, en digter- og præstekollega og adskillige jagtkammerater, har Kaj Munk Selskabet arrangeret en bustur til stederne, udelukkende for KMS-medlemmer med ægtefæller. KMS betaler busudgiften. Deltagerne betaler selv frokost og drikkevarer.

På turen kommer vi bl.a. forbi Lise Munks fødehjem, den lille gård, hvor Marie Sand, hvis død inspirerede Munk til at skrive "Ordet", boede. Vedersø kirke, Borgensgaard, hvor "Ordet" foregår, jagtvennen Johan fra æ Havbjergs hjem, samt Husby kirke med Johans og salmedigteren K.L. Aastrups grave. Vi besøger også Munks vigtigste jagtrevir, Rejkjær plantage, hvor vi, hvis vejret tilladet det, skal se den mindesten, som gode jagtkammerater satte over ham. Herefter går turen tilbage til Vedersø.

**Turen afholdes lørdag den 19. september 2020
med start fra Kaj Munks Præstegård, Vesterhavsvej 7A,
klokken 10.30, hvortil vi returnerer kl. ca. 16.30.**

Frokost på restaurant Havtorn, Vedersø Klit kl. ca. 12.30: 2 stk. smørrebrød á 28 kr. Øl og sodavand 35 kr. 1 glas vin 40 kr. 1 flaske vin 189 kr.

Eftermiddagskaffe drikkes hos Simon Rejkjær på den gård, hvor Kaj Munk og jagtkammeraterne i Rejkjær altid spiste deres madpakker efter endt jagt hos Simons forældre.

Turen ledes af bestyrelsesmedlem i Kaj Munk Selskabet Jon Høgh.

Sidste tilmeldingsfrist mandag den 10. august.

Tilmelding sker til Jon Høgh på tlf. 97 33 34 49 eller mail: fam.hogh@post.tele.dk

Max. 50 personer.

Bestyrelsen for Kaj Munk Selskabet

Kaj Munks digtning og livssyn

Af Anker Gemzøe og Mogens Pahuus

Kaj Munks digtning

Kaj Munk er en af de mest omstridte danske forfattere. Der er skrevet om den mindste detalje i hans liv. Han er skiftevis blevet angrebet for de udfordrende, antidemokratiske meninger, han ofte fremførte offentligt, og hævet til skyerne for sit mod og sin død i 1944 – i martyrbioграфier, hvor indigneret forsvar har skygget for pålidelig forskning, et glorificeret liv for en forfatters værk. Men hvad er der i hans værk, som i dag kan gøre krav på blivende interesse for flere end de politisk og religiøst indforståede?

I *Kaj Munks digtning og livssyn*¹ har vi givet en gennemgribende ny, nuanceret tolkning af Kaj Munks digteriske forfatterskab med fokus på de litterære kvaliteter og det livssyn, denne digtning rummer. Kaj Munk er en af alle tiders største danske dramatikere. Han blander højstemt bibelsprog og flabet studentersjargon, middelalderteater og modernisme, realisme og raffineret selvspejlende metafiktion. Tro og tvivl, moralisme og livsdyrkelse, idealisering og afsløring af diktorer kæmper mod hinanden. Drifter, følelser og værdikampe får kød og blod på scenen hos denne fødte dramtiker.

Men også lyrikken er vigtig. Som en stadig understrøm har den givet liv til hans bedste dramaer og blomstrede til sidst i digte, hvor natur og tro, erotik og modstandsvilje changerede i en ejendommelig farveblanding.

Prosaen blev – med afsæt i det mundrette og bramfri i hans dramatiske replikkunst

og det slagfærdige i hans journalistik – gennem hans forsøg med kortprosa, især jagtbrevene, udfoldet til sidst i hans litterære selvbiografi. I bogen læses hans lyrik og prosa grundigere som litteratur, end det nogensinde før er gjort.

Arkivets betydning.

Willi Kuhn i Donland

Lige som hele det øvrige forfatterskab er dramatikken mere tilgængelig end nogensinde takket være Kaj Munk Forskningscentrets digitale udgivelse *Kaj Munk – Studieudgave på Web*.

Vi har begge indgået i det fine samarbejde, der har kendetegnet Kaj Munk Forskningscentret og bidraget til denne udgivelse med tekstkritik, indledninger og kommentarer til nogle af de vigtigste skuespil. Kaj Munk Forskningscentret, Arkivet og den digitale udgivelse af forfatterskabet er en uundværlig kontekst for os og en vigtig forudsætning for denne bog. Den er altså et led i den nyere opvurdering af arkivers betydning for studiet af kunst og litteratur, der er blevet kaldt *The Archival Turn*.

Kaj Munks første diktatordrama *Willi Kuhn i Donland* er et vigtigt eksempel. Det blev skrevet i hans studietid, men en stærkt forkortet version blev under titlen *Operationen* trykt så sent som i 1942 i opsamlingsværket *Med Sol og megen Glæde*. Heri dateres værket til 1920. Men i den samtidige *Foraaret saa sagte kommer* placeres det et år før og med fem akter, der ikke svarer til fire i det udgivne. I en tidligere erindringskronik har han placeret dramaet endnu før, nemlig umiddelbart efter afslutningen på Første Verdenskrig.

Med de gode muligheder for at påberåbe sig forfatteren mod forfatteren selv har der i den efterfølgende Munk-forskning udkrystalliseret sig modstridende dateringer og vidt forskellige hovedopfattelser af dramaet.

En væsentlig skillelinje er, om stykket opfattes som inspireret af Påskekrisen i marts-april 1920 eller ej. Kun den forkortede version er hidtil taget i betragtning. Så fremtrædende Munk-forskere som Niels Nøjgaard, Marc Auchet og Per Stig Møller daterer stykket til 1919. Sidstnævnte hævder autoritativt, uden at omtale hverken stykkets basale billeddannelse eller Påskekrisen som historisk kontekst, at Kaj Munk her som altid retrækker det konstitutionelle demokrati.

Ved at gøre brug af Kaj Munk Arkivet, ved tolkende og sammenlignende inddragelse af originalmanuskriptet *Willi Kuhn i Donland* og en række andre dokumenter med påviselig tilknytning, har vi fået et kvalificeret grundlag for at kunne fastslå dette om stykkets *datering, opbygning, historiske baggrund og politiske holdning*: Det er tidligst skrevet efter påsken 1920 og senest i efteråret 1921. Stykkets opbygning i Fire Faser er dets oprindelige skikkelse, der svarer nøje til dets *operations- og prøvelses-logik*, som implicerer den opfattelse, at karakterfasthed og viljestyrke er det altafgørende i politik. Påskekrisen er en utvivlsom forudsætning for stykket og en uomgængelig kontekst for forståelse af det. I begge versioner bæres dramaet af en tro på diktaturets evne til at skabe resultater, af en barsk overbevisning om det nødvendige i at bortskære samfundets syge dele, en fremhævelse af diktaturets handlekraft og en bagatellisering af dets barbari.

Et højdepunkt – 1920'erne

En Idealist (1923-24) var Kaj Munks gennembrud og et stort nybrud i dansk teater, selv om det blev en fiasko ved uropførelsen i 1928.

Her gør han det kunststykke at skildre en magtpolitiker, en begavet storpolitisk spiller, med en smittende indlevelse og samtidig afsløre magtens bagside i de indre dæmoner, der udhuler ham indefra. Før sin død erkender han sin magtesløshed, da en ung kvinde (Maria) med sit barn stiller ham ansigt til ansigt med den kærlighed og godhed, han hele livet har frygtet og fornægtet.

Med sin voldsomhed i ord og handling, sin eksperimentelle frækhed og sin tænksohmhed er *En Idealist* et stærkt udtryk for sin turbulente tid og fremadpegende i dansk dramatik. Det gestalter et bragende sammenstød mellem ideologier i en blodrig, afvekslende handling med udpræget dramatisk timing. Det er ikke endnu et forsvar for diktatoren. Men det forsøger at udfolde det fascinerende i Nietzsches overmennesketanke ved at indleve sig i storheden og konsekvensen i et begavet magtmenneskes livslange stræben – som en form for idealitet.

Med denne udfordring af Kierkegaards idealitetsforståelse er det langt fra et Kierkegaard'sk lærestykke; men det er dybt præget af hans tanker, ikke blot fra den opbyggelige tale, hvorfra mottoet, *Hjertets Renhed er at ville eet*, er hentet, men nok så meget fra *Begrebet Angest* med indkredsningen af det dæmoniske som angst for det gode. Kød og blod har tankerne fået ved en ajourføring af *det store drama*, der moderniserer Shakespeare gennem det ekspressionistisk hyperbolske og ekstreme – og en

Professorerne Mogens Pahuus og Anker Gemzøe.

klog anvendelse af hans uovertrufne indsigt i den farligt forførende stræben efter suveræn magtudøvelse og de (selv)destruktive mekanismer, der før eller senere vil føre til tyranners fald.

Munks næste mesterværk, *Ordet*, blev skrevet på mindre end en uge, mens han ventede på, om *En Idealist* ville blive antaget. Det nye skuespil var vidt forskelligt fra alt, hvad Kaj Munk hidtil havde skrevet. Det er ikke historisk, men samtidigt – på en anden måde og i en anden sfære end hans politiske samtidsdrama *Willi Kuhn i Donland*. Det er ikke med overmenneskeligt store, verdenshistoriske helte og skurke som hans bibelhistoriske stykker, men et realistisk hverdagsdrama. Det er ikke centreret omkring en alt dominerende hovedperson, men er noget nær et kollektivt egnesspil. Det udviser en fuldendt behersket dramatisk økonomi i alle enkeltscener – meget ligger i spillet, og ingen ord kan undværes. Endelig er det struktureret som ét sammenhængende handlingsforløb, velkomponeret under en klassisk dramateoris synsvinkler.

De iøjnefaldende forskelle dækker dog over nogle afgørende fællestræk mellem *En Idealist* og *Ordet*. Bag den realistiske modus er også *Ordet* et hybriddrama.

Begge Kaj Munks gennembruds-dramaer kulminerer i en uventet vending med en mytisk/mystisk dimension. Der er en latent forbindelse mellem den megalomane Herodes, der udfordrende sætter sig på niveau med Gud, og den forvildede bondestudent Johannes, der vil gøre Jesus kunsten efter. Skønt artsforskellig fra *En Idealist* ligner *Ordet* ved den raffinerede – nye – måde, hvorpå stykket blander dramatiske genrer, taler med flere stemmer og sætter ideer på spil uden at lade én udslette de andre.

Inden i og op imod et folkeligt melodrama og et moderne idédrama har Munk i *Ordet* trukket på teatrets ældste kristne rødder: middelalderens *mysteriespil* med udgangspunkt i *påskeunderet* og videre forgreninger til *mirakel- og helgenspil*.

Den diskrete, men effektive inddragelse af det middelalderlige *mysteriespil* i *Ordet* gør, at et jævnt landligt miljø og en aktuel idekamp omsvæves af kosmiske urkræfter. Ved at trække på den middelalderkristne teatertradition giver Munk *underet* en slags teatralisk begrundelse.

Munk har haft en praktisk naturalisme i blodet. Han har *ønsket* at tro på bønnens bogstavelige magt. I *Ordet* har han med teatrets virkemidler givet stærke billeder på troens og kærlighedens underfuldt forvandlende kraft. Dette drama præsterer det næsten umulige: at gøre en underfuld dødeopvækkelse til en så troværdig mulighed på scenen, at det *virker*, uanset hvad man måtte mene om mirakler i virkeligheden. Med mange gode opførelser i de senere år rækker *Ordet* som levende teater langt ud over sin tid.

Sidst i 1920'erne var Munk i det hele taget opsøgende og provokerende. Han

skrev skarpt og indlevet om præster, der var alvorligt i tvivl om den tro, de skulle prædike, og forelskede sig i gifte kvinder (*Kærlighed og Havet og Menneskene*). Han skildrede Georg Brandes med respekt og tog den religionskritiske naturfilosof Lukrets som helt i *Fra Tidehvervet*.

1930'erne – styrke og begrænsning

Cant (1931/32), hans første succes på teatret, er et historisk drama om intrigerne ved Henrik den Ottendes hof. Stykket er velkomponeret og stilistisk gennemarbejdet. Stykket rummer en konsekvent og raffineret brug af dramatiske og lyriske versemål, der spiller spændende sammen med en tilsvarende rigdom af stillejer og billeddannelser. Munk konfronterer verserformer, som hænger nøje sammen med motiver, stemninger og værdier: Nibelungenverset med dets dobbelte konnotationer af gammelgermansk og guldalder bruges, når store og ægte følelser kommer til udtryk; så snart repræsentanterne for magten og det korrupte hoffliv kommer på banen, er metret det shakespeareske blankvers. Stilistisk omfatter dramaet alt fra forelsket følsomhed til magtens kynisme og brutalitet, fra patos til farce, fra prosaisk direktehed til poetisk omskrivende metaforik.

Imidlertid er der en helt overordnet modsætning i stykkets fremstilling mellem en *troværdighedens* og en *ironiens modus*. Til ironi svarer titelbegrebet *cant*, falskhedens, hykleriets eksistensform; til en direkte, troværdig diktion en tillidens og lidenskabens autentiske verden.

Cant er båret af en stærk og langtidsholdbar magtkritik. Når det står tilbage som Munks betydeligste drama fra 1930'erne,

skyldes det ikke mindst, at dette kongespil formår at videreføre det illusionsløse blik på historien, der er indlejret i Shakespeares historiske dramaer og store tragedier.

Cant er lige så aktuelt i sine perspektiver, som Munk ønskede at være i sine samtidspolitiske dramaer, men realiserer sigtet gennem tidslig distance, kunstnerisk fremmedgørelse og raffineret form. Som historisk drama er *Cant* på niveau med *En Idealist*; som teaterhåndværk uden det overdrevne og formløse, i fuldendt økonomi mellem at sige med ord og lade undertekster og situationer tale.

I løbet af 1930'erne blev Kaj Munk rigeligt grebet af journalistikken. Han kæmpede for traditionelle familieværdier og talte for diktatorer som Mussolini og Hitler. Efter hans mening stod de langt over de demokratiske undermålere, de havde sat fra bestillingen. Det gjaldt også, når han havde kritik af visse sider af deres politik. Hans private meninger invaderede og svækkede i denne tid hans dramaer. I særlig grad er det tilfældet i samtidsdramaer som *Sejren* (om Mussolinis mere og mindre gode grunde til at invadere Abessinien) og *Han sidder ved Smeltdiglen* (som kritiserer jødefølgelserne i Tyskland, men placerer Hitler "Saa nær ved at være en Gud, som det er muligt, naar han dog blot er et Menneske").

Men det tendentiøse influerer også hans historiske stykker. I det på flere måder interessante (bibel)historiske drama *De Udvalgte* virker elementer af plat samtidssatire forstyrrende. De fine anslag først i Grundtvig-stykket *Egelykke* løber svækket ud i slutningens pegefingeragtige moralisme.

1940'erne – begrænsningens styrke

Efter Danmarks besættelse den 9. april 1940 fik Kaj Munk gennem den åbne, resolute modstandsvilje i hele sit virke efterhånden en ganske særlig status som modstandsikon, allerede før han brutalt blev dræbt i januar 1944 som det første offer i en serie af terrormord på kendte danskere.

Besættelsen fik modstridende virkninger for hans forfatterskab. På den ene side var han så besat af besættelsen, at det ofte gav sig udslag i en patetisk beredskabsdigtning uden varig litterær kvalitet. På den anden side blev Kaj Munks sidste år et nyt højdepunkt i forfatterskabet med et raffineret, indirekte udtryk og en bevægelse hen imod en omvurdering af hans grundværdier.

Op til og under krigen skrev Munk næsten alle sine bedste digte, fra salmer til et morsomt og dristigt erotisk digt som ”Hyldest til den danske Cykle”. I hans bedste digtsamling, månedsdigtene i *Navigare necesse* (1940/41), og i det kærlige heltindeportræt ”Den blaa Anemone” er der en subtil sammenvævning af natur- og modstandsdigtning.

Historiske dramaer som *Niels Ebbe-sen* og den korte, fortættede enakter *Før Cannæ* viser igen hans fulde dramatiske håndelag. Her fremføres nye, folkelige og demokratiske idealer i et lavmælt, underfundigt tonefald, meget forskelligt fra hans hidtidige forkærlighed for den slagkraftige overdrivelse.

Sit greb om prosaen udviklede Kaj Munk i den korte form af *jagtbreve*, hvor af en samling blev udgivet af ham selv, en posthumt. De er kvalitativt ujævne, men rum-

mer lejlighedsvis fremragende natur- og miljøskildringer.

Selvbiografien *Foraaret saa sagte kommer* er imidlertid hans væsentligste prosaværk, hans mest solgte værk i det hele taget og et hovedværk i det 20. århundredes danske erindringslitteratur.

Med en betydelig grad af distance og objektivitet skildrer det en troendes dramatiske kamp med tvivlen og en dramatikers forudsætninger og udfoldelse frem til gennembruddet. Det er forskudt krigstidslitteratur, hvor der ikke bliver ”skudt en eneste”, og hvor censuren bliver omgået gennem talrige indirekte meddelelsesformer. De mange gode miljøskildringer er fælles om at være *nationalt repræsentative*, eksempler på noget typisk dansk-nationalt. En skjult polemisk undertone af national hævdeelse og mobilisering klinger med i de fredelige idyller. *Foraaret saa sagte kommer* åbner for en sådan mangfoldighed, relativitet og livsfylde, at det inden for prosaen nærmer sig niveauet for hans bedste dramatiske værker.

Kaj Munks livssyn

Storhed og styrke. Godhed og kærlighed

Kaj Munk stiller i 1927 det spørgsmål til sig selv: ”Hvilken rettesnor skal jeg give mit liv?”

Hans svar er: ”De er to: 1. Det gælder om at være stærk. 2. Det gælder om at være god”.

At Munk havde dette livssyn hele sit liv fremgår af hans erindringer *Foraaret saa sagte kommer* fra 1942 (altså to år før hans død), hvor han et sted sætter ”den

ranke og rasende Vilje” sammen med godheden, hvorom han siger ”Godheden er Livets Nøgle”.

Et andet sted taler han om sin skoletids beundring for Hakon Jarl i Oehenschlägers skuespil og han skildrer her, hvordan en skolekammerats afstandtagen fra Hakon Jarl får ham til at tænke: ”Det var sandt nok; han var en grimme Karl, det var lutter Utykskestreger han bedrev. Han var Hedning og han var Kvindegrisk og han sveg sin Elskede. Og alligevel – alligevel – hele ens brændende hjerte var hos ham! Hvor ville man gerne have staaet i hans Hird”. Og så tilføjer han; ”Oehenschläger, kære, kære Oehenschläger, endnu 30 år efter, er jeg ikke naaet videre end til at finde dig uforlignelig. Endnu tager jeg dig i fulde Alvor”.

Han er altså godt klar over, at nok er styrkeidealet ikke helt uproblematisk, men han kan absolut ikke slippe det.

Det er klart, at Munk med to så forskellige, ja modsatte idealer som styrkeidealet og godheds-idealet må befinde sig i en indre strid, og at han derfor må forsøge dels at klargøre sig, hvordan de to idealer nærmere må forstås, dels at forsøge på at forene dem i en sammenhængende livsanskuelse, selv om de umiddelbart står i modstrid med hinanden. Og det er netop en sådan klarlægning og undersøgelse han foretager i sin digtning, ikke mindst i dramaerne, efter dramaet som genre er skabt til at modstille og gennemleve forskellige modstridende holdninger. Gennemgår man hele hans tyveårige dramatik (fra 1923, hvor de første dele af *En Idealist* blev skrevet, til 1943, hvor de sidste små enaktere så dagens lys) vil man da også se, at disse skuespil undersøger en lang række forskellige aspekter af disse to idealer.

Styrkeidealet udformes her dels som et politisk ideal om den stærke mand (eller kvinde), som er stærk dels i kraft af sin handlekraft og udelte vilje, og som med rette kan kaldes en diktator eller diktatorinde, dels i kraft af at han eller hun har et værdifuldt mål – et kald – i sin kamp. Og for det andet udformes det som et ideal om den stærke åndelige lederskikkelse, som kæmper for frigørelse og menneskelig lykke.

Godhedsidealet udformes på tilsvarende måde – dels som et livsfilosofisk ideal (et ideal om det gode liv eller det lykkelige liv) som knyttet til kærligheden i vid forstand, altså omfattende både den kønsbestemte, lidenskabelige kærlighed, kærligheden mellem forældre og børn, venskabet og næstekærligheden – dels som et religiøst ideal. Her er godheden knyttet til troen – igen i den vide forstand, hvor man både kan tro på Gud og på naturen eller livet – og ikke mindst som tro på i betydningen tillid til et andet menneske.

Storhed – magtudfoldelse og kaldstanke

Diktatoridealet legemliggøres af kong Herodes i et af Munks første – og også bedste – skuespil *En Idealist*. Han er i den grad ledet af styrke i betydningen selvhævdelse og magtudfoldelse og viljen til at ville ét, at han for at føre sine store planer igennem lader sin hustru Mariamme myrde. Ikke desto mindre betragtes hans selvudfoldelse og handlekraft – om end den er forbundet med hensynsløshed – også som noget værdifuldt og som rummende storhed. Samtidig er det klart, at der findes andre værdier – repræsenteret af Mariammes godhed og kærlighed til ham og af venen Nicolaus’ hengivenhed for ham.

Stykket rummer altså en konfrontation mellem storhedsidealet og godhedsidealet, og det fremgår klart, at styrkeidealet har store omkostninger – ikke bare for andre, men også for helten eller den stærke mand.

Denne hævde af både styrkeidealets storhed og værdifuldhed og modstriden mellem dette ideal og godhedsidealet findes i de fleste skuespil. Men i særlig grad i tidlige skuespil som *Willi Kuhn i Donland*, hvor den stærke leder Willi Kuhn konfronteres med sin broder Emil, og i *Fugl Fønix*, der handler om fredsslutningen efter første verdenskrig, hvor den stærke sejrherre Marchanel (modelleret efter Clemenceau) konfronteres med Allan (inspireret af præsident Wilson). Den findes videre i det meget vellykkede skuespil *Cant*, som skildrer magtkampen i Henrik den Ottendes tid og hvor den stærke skurk Cromwell konfronteres med kardinal Wolsey og kongens hustru Anne Boleyn (selv om også disse to i en bestemt fase af deres liv selv søger magt og selvhævdelse).

Også i et knap så vellykket drama som *Sejren*, som handler om Mussolini og hans angreb på Abessinien, konfronteres kansler Aleksis med hustruen Angelica og paven. Men der kan nævnes endnu flere skuespil af denne karakter som det helt mislykkede *Hamlet* (med Fortinbras som diktatoren) og det ufuldendte *Fru Koltchak*.

Samtidig med at storheden i selve handlekraften og i det at ville ét anerkendes, er det dog klart, at der også må være tale om, at viljen og handlekraften gælder noget, der har værdig og betydning. Og det vil sige, at styrkeidealet kædes sammen med tanken om kaldet, dette at man må

føle sig kaldet til en særlig indsats – dels af sine evner og sin formåen, dels af vigtige og påtrængende opgaver, som kalder på en løsning.

Denne dimension er med i alle de nævnte skuespil, men er i særlig grad accentuerede i det forholdsvis tidlige skuespil om magtkampene i Frankrig på Richelieus tid, *Kardinalen og Kongen* og i senere skuespil *Diktatorinden*, hvor heltinden er Mor Sigbrit, der bliver rådgiver for Christian den Anden.

Dette element – kaldstanken – kommer endnu tydeliger frem i den næste gruppe af skuespil, nemlig de skuespil, der handler om åndelige lederskikkelser, hvor hovedpersonerne viser åndelig styrke og åndelig storhed.

Denne gruppe udgøres især af skuespil om Georg Brandes (*I Brændingen*) og skuespillet om den romerske tænker og digter Lucretius (*Fra Tidehvervet*). Man fornemmer her, at det lidenskabelige engagement, der udgør et element i styrkeidealet har at gøre med en kraft, som ligger i inspirationen – hos både tænker og digter – ja hos enhver sand kunstner. (Fx findes det også hos den ellers foragtelige maler Ardens i Munks mislykkede og derfor i hans egen tid ikke udgivne skuespil *En Almanakhistorie*).

Der er som sagt ingen tvivl om, at der i alle de hidtil nævnte skuespil er tale om en bekræftelse af styrkeidealet og samtidig en klar forståelse af, at dette ideal står i modsætning til forskellige elementer i godhedsidealet, hvorfor der er tale om en konflikt eller strid mellem de to idealer og hvorfor styrkeidealet – og de helte, der repræsenterer dette – er forbundet med store omkostninger – både for andre og for deres egen livslykke.

Kærlighed og tro

Modstillet disse skuespil står nu to andre grupper af skuespil, hvor Munk er optaget af en nærmere udforskning af det andet ideal, godhedsidealet. Disse skuespil handler om livet på landet blandt bønder og fiskere. Man kan her skelne mellem en gruppe – bestående af *Kærlighed og Havet og Menneskene* – hvor det bliver klart, at kernen i godhedsidealet er kærligheden, og en anden gruppe, bestående af især *Ordet* og af det lidt senere skuespil *De Udvalgte*, hvor det bliver tydeligt, at kærligheden er beslægtet med troen.

Den første gruppe kunne man kalde den livsfilosofiske, fordi det her gælder spørgsmålet om, hvad der gør livet til et godt liv i betydningen det vellykkede eller lykkelige liv.

Den anden gruppe fokuserer på det religiøse aspekt, det der har med troen at gøre. Men i øvrigt er de to grupper indbyrdes forbundet og har begge med både kærlighed og tro at gøre. Det afgørende i dem begge er tanken om den kraftfuldhed, der findes i kærligheden og i troen på noget eller nogen.

Og noget andet, som er afgørende, er deres brede opfattelse af kærligheden og troen. Kærligheden forstås naturligvis som forskellig, alt efter om den har karakter af naturlig kærlighed eller næstekærlighed. Men den naturlige kærlighed (altså som kønsbestemt lidenskabelig kærlighed eller som kærlighed mellem forældre og børn eller som venskab) forstås ikke – som hos Kierkegaard som forkærlighed, dvs. som til syvende og sidst selvisk, men som lige så optaget af den andens ve og vel som næstekærligheden (kærligheden søger ikke sit eget). Det er snarere sådan, at det

er den lidenskabelige form for kærlighed til den elskede, der giver kraft til at være næstekærlig.

Troen forstås heller ikke primært som det at tro på en sandhed, men som det at have tillid til, at forlade sig på. Og derfor kan man ikke bare tro på Gud, men også på livet, naturen eller et andet menneske. ”en Moder kan tro sin Forbryder af en Søn saa godt, at han bliver et hæderligt Menneske”, som Munk skriver i sine erindringer.

I disse to grupper af skuespil tænkes kristendommen som bygget på kærlighed – i et større eller mindre opgør med den form for kristendom der opererer med Gud som skaberen og forsynet og som almægtig. For hvis han tænkes på en sådan teistisk måde (som forsyn og almægtig), da bliver man i sin erkendelse af, at lidelsen rammer helt tilfældigt og kan være fuldstændig uudholdelig og personlighedsopløsende, at en sådan Gud må karakteriseres som både uretfærdig og grusom.

Munk forholder sig til dette problem angående modsigelsen mellem Guds godhed og almagt på den ene side og lidelsen på den anden side – teodicé-problemet i mange af sine første skuespil, og ikke mindst i *Fra Tidehvervet og Kærlighed*.

Synteseforsøg

Som det fremgår af beskrivelsen af skuespillene om de stærke mænd eller kvinder, kan der være tale om en modsætning eller en konflikt mellem styrkeidealet og godhedsidealet. Men Munk forsøger også i en lang række af sine skuespil at vise, at de to idealer kan forenes og tilsammen give livet dets sande rettesnor. Det sker først og fremmest i en række af

skuespil, der forsøger at forene humanismen og en dennesidigt orienteret forståelse af kristendommen.

I *I Brændingen* ender skuespillet med, at Kraters (Brandes') søn Herbert forstår, at det, hans far står for, må forenes med det, som præstedatteren Marie står for – og at faderen selv ville have fulgt Jesus efter, hvis han havde levet dengang og havde mødt Jesus.

Også i *Kærlighed* er der tale om en sådan forening af humanisme og kristendom. Her forstås kristendommen – efter inspiration fra Jakob Knudsens livsfilosofi – som det ”at eje Solskin i sig” (Knudsen taler om ”Guds Solskin i dit eget Inderste”). Det dennesidigt orienterede i denne form for kristendom fremgår bl.a. af to udsagn i de to skuespil. I *I Brændingen* siges det at ”skidt med om han (Kristus) har været til eller ej -- giver han mig kraft nok til at følge ordet, er han mig levende nok”. Dette udsagn kan sammenstilles med de ord af Kristus som præsten Ejnar Kargo – i *Kærlighed* - mener at høre på sit dødsleje: ”Om du tror paa mig eller ikke, lad fare! Jeg tror på dig”.

Styrke- og godhedsidealet tænkes også forenet i slutningen af *Han sidder ved Smeltediglen*, hvor helten, den tyske arkæolog Mensch sent i sit liv forenes med jødinden Sara og her ønsker sig en søn, som både er ”en god Tysker” og ”et sandt Menneske”.

På en tredje måde sker foreningen i Munks sidste skuespil – fra fyrrerne – *Niels Ebbesen* og *Før Cannae*, hvor der sker en forening af styrkeidealet, forstået som tapperhed og udholdenhed, og godhedsidealet, forstået som det fredelige samliv mellem mennesker.

Munk forsøger også at tænke foreningen af de to idealer på en fjerde måde, som ikke virker helt plausibel og gennemskuelig. Det sker især i skuespillet *Egelykke*, hvor styrkeidealet, forstået som ”Helteaanden fra Hedenold”, skal forenes med den kristendom, som ikke primært forstås ud fra kærligheden, men ud fra Jesus som en nederlagshelt. Munk bruger ordet ”nederlagsstor” og tanken er, at der findes en storhed, som består i det at segne under korset, at lide nederlag, for kun derigennem kan der ske en genopstandelse, en fornyelse af livet.

Når denne tanke ikke virker helt gennemskuelig, hænger det sammen med, at man godt kan forstå, at lidelse kan rense og forædle og kalde noget dybere og sandere frem i et menneske. Man må videre også forstå, at et menneske derfor kan vokse med sin skæbne (som vi siger), dvs. vinde frem til en indre storhed gennem lidelse og i selvopofrelse. Man må endelig også forstå, at man sommetider skal gennemleve en fortvivlelse for at nå frem til et nyt livsmod, men det bliver ikke klart, at det er dette, der er tale om i dette skuespil.

Samtidig viser prædikerne og journalistikken at Munk på samme tid, hvor han taler om ”nederlagsstor”, også er tilbøjelig til at tale om troen som en heroisk anstrengelse og om, at det at tro må omsætte sig i gerninger, hvormed man styrker sig selv, sin familie og sit samfund.

Der bliver her tale om en trosheroisme, en gerningskristendom og en moralisme, der især tager sigte på at styrke familien og derigennem også samfundet, og hvor der lægges afstand til erotikken, som ses som familie- og samfundsopløsende.

Skal man sammenfatte Munks livssyn kan man skelne mellem det politiske, det livsanskuelsesmæssige og kristendoms-synet.

Politisk er der tale om, at den tidlige dyrkelse af selve handlekraften og af det at ville ét efterhånden afklares og at kaldstanken accentueres. Og så sker der en egentlig udvikling i slutningen af forfatterskabet, hvor det tidlige ideal om diktaturet som styreform afløses af en større tillid til det demokratisk ordnede samliv mellem mennesker.

Livsanskuelsesmæssigt er der tale om, at optagetheden af den lidenskabelige kærlighed i nogen grad afløses af et mere traditionelt forsvar for familien og ægteskabet. Hvor Munk i 1920'erne tænker meget "moderne" om kristendommen som forenelig med humanisme og bygget på kærlighedstanken – der også omfatter en opvurdering af den lidenskabelige kærlighed – der kommer han et stykke ind i 1930'erne og 1940'erne til at tænke meget traditionelt om kristendommen som "Troen paa Jesus som Guds søn og paa hans Mirakler og Opstandelse", og om at det at være kristen består i "gode Gerninger" og i en indsats for at styrke familien og for at bekæmpe den opløsende erotik.

Vores billede af Kaj Munks digtning og livssyn påpeger det nødvendige i et opgør med den udbredte forestilling om et enkelt forhold mellem liv og værk.

Naturligvis hænger de sammen, men en ureflekteret biografisme er ofte misvisende og yder på ingen måde stor litteratur retfærdighed. Vi har vist, at der ofte er uoverensstemmelse mellem præsten og forfatteren og endnu hyppigere mellem den politiske profet og forfatteren; at Munks kommentarer til egne værker ofte er uklare og selvmodsigende. Kaj Munks livssyn kommer stærkest til udtryk i hans værk – og det er sammensat.

Kaj Munk har betydning som en særegen dansk åbning for indlevelse og indsigt i en tid, hvor sociale og ideologiske brydninger nåede hidtil uhørte ekstremer. Men det er et ledende synspunkt i vores bog, at Kaj Munks bedste værker (med Milan Kunderas ord) er 'en smule klogere' end ham, at de således formår at hæve sig over snæverheden i de synspunkter, han har forfægtet som privatperson. Kaj Munks forfatterskab er især respekt og opmærksomhed værd, fordi han i sine bedste værker sætter sin tids store spørgsmål på spil i så levende og åbne dialoger, at de hinsides deres tid appellerer til svar og ansvar i vores tid.

---

¹ Aalborg Universitetsforlag 2019: <https://aauforlag.dk/shop/boeger/kaj-munks-digtning-og-livssyn.aspx>.

Christian Ulrik Hansen og Kaj Munk

Af Finn Tarpgaard

Artiklens forfatter
Finn Tarpgaard

Kaj Munk havde en stor beundrer i en anden af besættelsestidens vigtige personligheder, den unge Christian Ulrik Hansen.

I denne artikel vil jeg forsøge at belyse forholdet mellem disse to stærke personligheder.

For at forstå Christian Ulrik Hansens beundring af Kaj Munk og ikke mindst de to personers åndelige slægtskab, skal vi tilbage til Christians barndom.

Indtil Christian var 9 år, var han meget sammen med sin morfar, som var en oplyst og belæst grundtvigsk bonde ved Farsø i Vesthimmerland. Morfaderen fortalte myter, sagn, eventyr og Danmarkshistorie. Ikke mindst de danske sagn indprentede sig hos Christian.

Disse historier handlede for Christian og morfaderen ikke kun om fortiden. Personerne i de danske sagn levede som mytiske figurer videre i nutidens mennesker. Især historien om Rolf Krake og hans mænd nævnte Christian flere gange. Som voksen oplevede han ofte, at han levede blandt disse historiske figurer i nutiden. Dyrslægen i Farsø kaldte han kong Rolf!

Hans idealistiske historiesyn kom til at præge hans liv. I gymnasietiden på Viborg Katedralskole læste han således Wilhelm la Cours Danmarkshistorie i stedet for det krævede pensum.

Meget opvakt og videbegærlig begyndte Christian i 1. g på Katedralskolen, hvor han hengav sig til læsning af fx Platon, Augustin, Goethe, Saxo, Grundtvig, Søren Kierkegaard, Nietzsche og Fridell.

Det var samværet med disse verdenshistoriens store ånder, der betød noget for ham, - ikke åndløse matematikopgaver.

Christian havde så svært ved at holde sig til pensum, at han måtte gå 2. g om.

I den første tid efter den 9. april 1940 følte han sig – som mange andre danske unge – desorienteret, hæmmet og splittet. Der indtraf dog for Christians vedkommende en stor ændring ved en ganske særlig begivenhed: En kammerat, Elith Olesen, viste ham i sommeren 1940 et udklip fra Viborg Stifts Folkeblad, hvor Nis Petersen havde fået offentliggjort sit digt ”Da Seeren tav”, hvor der står:

*”Ikke for løgn og ondskab, siger den
høvding og herre,
Men kun for ækel lunkenhed, vil jeg
udspy jer af min mund.
Det tøvende er nu forbi – forbi en
sækfuld vaner –
Slut med skulk fra arv og gæld og
skulk fra nådig tugt.”*

Christian følte, at digtet var skrevet til ham!

Disse linjer prentede sig så meget ind i Christians følelser og tankeverden, at han siden nærede en urolig angst for ikke at være aktiv, ydende og brændende nok, fortæller vennen Elith Olesen.

I den følgende tid får de filosofiske værker selskab af skønlitterære forfattere som Nis Petersen, Karin Boye, Pär Lagerkvist og Kaj Munk.

Hans tvivlende og urolige sind finder

ifølge ham selv ro en sensommeraften i 1940. På en cykeltur på hans hjemegn sidder han en aften på skrænten af en ådal og nyder aftensolen og kirkeklokkerne. ”Hin efterårskvæld fandt jeg den klippe, jeg kunne bygge på: Kristendommen og danskheden”.

Kammeraten Elith Olesen, som havde vist ham Nis Petersens før omtalte digt, fører Christian ind i Dansk Samling, hvis kristne og nationale holdninger tiltalte ham.

Formanden for Dansk Samling, Arne Sørensen, skrev i 1940: ”Virkeligheden fører kun een eneste tale gennem hele verdenshistorien, når det gælder folkenes liv. Enten tilhører man et frit folk med dertil hørende statsform, og så må man hvert øjeblik være beredt til at forsvare denne frihed med liv og gods – eller også tilhører man et undertvunget folk, der ikke har nogen mulig bestemmelsesret over sit liv...”

Da Christian læste dette kom han nærmest råbende til Elith med ordene: ”Ham skal vi have herover”.

Christian får Elith med på at gå til rektor med et ønske om at holde møde med Arne Sørensen på Katedralskolen. Rektor sagde til deres overraskelse ja – med oprør blandt skolens mange radikale lærere til følge!

Det blev starten på, at Christian blev hovedperson i en bevægelse på Viborg-egnen. En bevægelse, hvor en idealistisk ungdom på trods af en autoritær opdragelse i 1920’erne og 30’erne brød med autoriteterne og myndighedernes pragmatisme.

Fra dette tidspunkt var Christian ualmindelig aktiv. Han planlagde og gennemførte en offentlig møderække på Ka-

tedralskolen med nationalt kendte personligheder som fx Wilhelm la Cour, Kaj Munk, Aage Møller, Kaptajn Batoldy, Arne Sørensen, Regin Prenter, Robert Stærmosé.

Kaj Munk læste sit skuespil Niels Ebbesen, og vi var dybt bevægede af hans oplæsning og tryllebundne af det hvide ansigt med det opspilede blik under hårtjævserne, skriver en af tilhørerne.

Christians store drøm var at Viborg, lige som i reformationstiden, skulle ”være arnestedet for en ny tid og udbredelsen af nye tanker!” – Intet mindre!

Samtidigt blev han særdeles aktiv inden for Dansk Samling med arrangering af studiekredse, terrænspor og frivillige arbejdslejre. Dette arbejde gav Christian et uvurderligt kendskab til ligesindede, som han senere byggede sit modstandsarbejde op omkring.

I disse måneder skriver den 20-årige Christian Ulrik Hansen mange breve, som giver et godt indblik i hans tankegang. En tankegang, vi har brug for at kende til for at forstå hans store beundring af Kaj Munk.

”Det med at slå sig løs og more sig, er noget pladder. Livets pris er kampen, og den kan man ikke slå sig løs fra, med mindre man fornægter den – og dermed livet. ”Hvad du er vær fuldt og helt og ikke stykkevis og delt”, skriver han med et Henrik Ibsen – citat.

”I stedet for at ”more sig mens man er ung”, skal man leve, mens man er ung... Leve! Leve menneskelivet i hele dets bredde og dybde. Leve under selve livets vilde pres. Leve og kæmpe. Leve for livet, troen, lyset, kærligheden – under Guds vældige nåde – kæmpe med djævel,

tyranni, vold ufrihed. Det er at leve. Og dette liv koster altid livets pris, kampen. Hvis vi et øjeblik unddrager os kampen, da besejres vi. Da er vi for svage til at bære livets byrde og kæmpe dets kamp.” Et intenst, krævende og kompromisløst livssyn.

Det forklarer måske, at Christian var afholdsmand, ikke-ryger og hadede kulørte ugeblade.

I et andet brev skriver han: ”Det vigtigste for alle vi danskere er i dag dette at forberede sig på kampen – sejren – døden. Men det må vi jo altid. Livets mening er jo døden. Og dødens – livet. Eller for at sige det med Emil Bønnelycke. ”Kun den kan leve livet, som kan leve med sin død.” Dette er ikke filosofi – det er sandhed.”

Efter at have bestået studentereksamen i sommeren 1942 får han tilbudt et sommerjob:

”... og så har jeg fået et fristende tilbud, idet højskoleforstander Robert Stærmoser har indbudt mig til at tilbringe juli måned som ”undervisningsassistent” for 30 søde, rødmossede jomfruer på Støvring Højskole. Hvad mener du, om jeg begyndte mit folkelige arbejde – der skal føre til det forenede Norden – med at undervise 30 danske piger?” skriver han til Elith.

Opgaven hengiver han sig fuldt og helt til, og opholdet på højskolen blev en glad tid, som han flere gange refererer til med mange lovord, også fordi der blev sunget meget fra Højskolesangbogen.

Efter højskoletiden får han igen tid til at skrive breve, hvor hans filosofiske tænkning igen bliver fremtrædende. I et brev til veninden Inge skriver han:

”Hvad er det, der har fået vor tids mennesker til at tro på den tåbelighed, at sandheden er noget udenfor mennesket.. sandheden er ikke en mekanisk sammensætning af et utal af molekyler. Sandheden er derimod organisk. Den er levende. Skulle jeg sammenligne med noget, da skulle det være en lille kærne, som bliver sået. I denne kærne ligger hele sandheden skjult... Vi kan ikke beskrive denne sandhed, lige så lidt som vi kan fortælle, hvad sandheden er. Den kan kun leves.”

Med sine kontakter inden for Dansk Samling blev Christian involveret i den første nedkastning af våben under krigen. Det skete om natten til den 1. august 1942 på hans hjemegn ved Farsø. Den aktive frihedskamp var begyndt!

I november 42 bliver han indkaldt til militærtjeneste. Soldateropgaven gør han sig mange overvejelser om. ”Det er ikke filosoffen, der har udgrundet verdensgåden. Det har derimod elskereren, kunstneren og soldaten. Thi de har alle oplevet livet som den dybe stærke kærlighed og den alvorlige kamp. Kærlighed og kamp.”

Soldatens opgave, at dræbe fjenden, møder stærk modstand hos veninden Inge på 19 år, som allerede er gift og arbejder som sygeplejerske. Hun skriver om en lille ensom tysk dreng, som hun plejer og som har mistet sin far og bror i krigen. ”Er det denne dreng, vi vil dræbe ved at myrde hans bror og hans far?”

Her svarer Christian: ”Tror du jeg er en ganske almindelig gemen morder eller bøddel? Sikkert vil mit hjerte svulme af glæde, når jeg går ud i kampen, og sikkert vil det krympe sig i sorg, når jeg ser det første ansigt vride sig i smerter fra en af mine kugler. Men jeg vil kæmpe videre, indtil jeg dør eller mit land igen

er frit og helt. Og jeg vil gøre det i bevidstheden om, at jeg er lydig mod mit kald og om, at den sorg jeg udspreder som redskab for kærlighedens strenghed, den vil Gud vende til glæde ved sin kærligheds mildhed.”

Og så beder han Inge om at fortælle dren- gen, at her i Danmark er der mennesker, der ikke hader ham og at de, der dræbte hans far og bror måske slet ikke hader tyskerne.

Her er det tydeligt, at det ikke er had, der driver Christian i hans modstandskamp. I et senere brev skriver han: ”... du må ikke spørge, om vi har en mening med kampen ... Er det meningsløst at danske mænd kæmper og dør for det, der var deres liv – og ders folks liv? Nej, nej, der er en mening med livet – og med døden. Der er en pris, som skal betales. Ellers forkvakles livet og bliver en løgn. Sandheden forvrænges, og retten dør – vi får aldrig mere råd til at være gode og tro- faste og kærlige. Troen vil blive hjemløs og håbet dø. ... Nej livet er helligt, det er et sakrament, et synligt bevis på Guds usynlige nåde. ... Der er en mening i kampen – den at jeg vil kunne se mine børn frit i øjnene og fortælle dem om alt det underlige og vidunderlige, som er li- vets sakrament.”

Efter den 29. august 1943 holdes Chris- tian og de andre soldater internerede i deres egen kaserne i Næstved.

Christian sætter straks gang i en ind- samling af våben fra de lagre som de kender meget bedre end de vogtende tyske soldater. De indsamlede våben og sprængstoffer får Christian smuglet ud under de læs hestemøg, som en land- mand dagligt henter på kasernen.

Den 12. oktober 43 får de lov til at forlade kasernen. Christian og en anden henter derefter 4 store kufferter med spræng- stoffer og våben og tager dem med til København. Sabotagegruppen Holger Danske 4 var i gang, og begyndte deres forsøg på at stække den tyske krigsma- skine ved at sprænge de danske værkste- der, der leverede dele til den tyske krigs- industri.

Christian fik ikke meget tid til at deltage i selve sabotagehandlingerne, idet han et par uger efter at have aftjent sin værne- pligt blev den ansvarlige for at organisere nedkastningsgrupperne i Jylland. Fra ok- tober 43 var han således Flemming Jun- chers¹ nærmeste kontaktperson på dette område.

Flemming Juncher fortæller, at han straks kom til at holde af Christian. ”Der fandtes ikke svig i denne unge mand, og han førte sin stærke kristentro med sig på en stilfærdig, men overbevisende måde.”

Christian blev uhyre aktiv i frihedsarbej- det: ”Desværre har døgnnet kun 24 timer, og jeg har brug for mindst 48.” skriver han i november 43. Men det var sådan han ønskede at leve. Igen blev det tyde- ligt, hvad han oplevede efter mødet med Nis Petersens digt ”Da Seeren tav”: En indbygget angst for ikke at være aktiv, engageret og ydende nok.

Det var i hans arbejde med at oprette og organisere modtagergrupper for ned- kastede våben, at han besøgte Kaj Munk i Vedersø Præstegård. Christian skulle mødes med Thorsted-gruppen og var således tæt på Vedersø. Kaj Munk og Christian kendte hinanden fra Munks foredrag på Viborg Katedralskole i 1941.

Christian Ulrik Hansen og Kaj Munk

Christian Ulrik Hansen besøgte Kaj Munk i december 1943.

I september 1943 havde Kaj Munk besøg af den tidligere nedkastningschef Jørgen Diemer. Munk havde været temmelig afvisende, for Diemer havde et brev med fra Arne Sørensen, der opfordrede ham til hemmeligt at rejse til England og afløse Christmas Møller. Kaj Munk nægtede at lukke ham ind, men indlod sig til at gå en tur med Diemer. Her afviste Munk al tale om at rejse fra Danmark. ”Se på de andre derovre. De har mistet kontakten med dem herhjemme. Nej, jeg vil blive og dele skæbne med mit folk”, opponerede han.

Da Christian nogle måneder senere dukker op i præstegården, er tonen en helt anden. Den unge modstandsmand vil Kaj Munk gerne afse tid til at tale med. Og de taler sammen i 3-4 timer.

Da Christian tog afsked, sagde Kaj Munk farvel efterfulgt af: ”Gud i vold.” Denne hilsen gjorde, at Christian fra dette tidspunkt skiftede sin hidtil benyttede sluthilsen i sine breve ”Med frimandshilsen” ud med ”Gud i vold. Christian”.

Vi har ingen direkte referat af samtalen, men afgjort er det, at det var to åndsbrødre, der mødtes.

Der er et tydeligt slægtskab mellem Christians livssyn og Kaj Munks, når Christian taler om kærlighedens strenghed og mildhed. Om at livets pris er livet, og at livet er kamp.

Christian er bange for ikke at være ydende og aktiv nok og samtidig bange for i kampen at miste sin menneskelighed. Hvis det sker, taber vi ikke blot kampen, men taber livet og friheden.

I den forbindelse er det oplagt at referere til Kaj Munks yndlingssalme: ”Jeg venter dig, Herre Jesus, til dom, hvert øjeblik, jeg ser mig om”.

Det store bud er kærlighed – uden had. De påpeger begge, at de ikke hader nogen, heller ikke tyskerne. Kaj Munk nævner det sin Nytårsprædiken 1. januar 44 og Christian nævner det flere gange og også i sit afskedsbrev til forældrene, hvor han skriver, at hans store ønske er, at de efter krigen vil tage et forældreløst tysk barn til sig i stedet for ham!

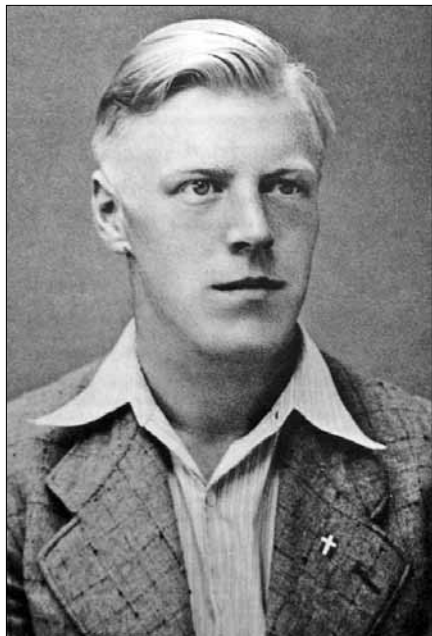
Kampen gælder for dem begge ikke om kampen mellem fjender, men mellem de store grundlæggende værdier kærlighed, frihed og ret mod had, undertrykkelse og uret.

Kaj Munks død kort efter dette besøg rammer naturligvis også Christian med sorg. Hvilken sorg, han bliver ramt af beskrives måske bedst med hans egne ord om den sorg, der ramte ham, da Nis Petersen døde i sommeren 1943:

”Det er mærkeligt med den slags ting, men ofte føler vi virkelig sorg, når et menneske, som vi ikke har kendt personligt, er gået bort. Jeg gjorde det ved Nis Petersens død. Men det var ikke en æstetisk sorg over, at jeg nu ikke skulle læse mere fra hans hånd... Jeg tror – jeg kan jo ikke vide det, at jeg ville føle på samme måde om en af mine faldt ved min side - en af mine soldaterkammerater... en stille hellig sorg over, at nogle af dem, der kæmpede ved min side, og som jeg var bundet til i denne kamp, er gået bort.”

Efter Kaj Munks død skriver Christian til Inge:

”Kaj Munk! Du var den anden (han har lige omtalt den svenske forfatter Karin

Frihedskæmper, stud.theol. Christian Ulrik Hansen (1921-1944). "Jeg har levet mit liv i lyset". Disse ord skrev han i et brev under fængselsopholdet. Når han så tilbage over sit liv, fremstod ordene både som fællesnævneren og mottoet for det korte og indholdsfulde liv, der blev hans. Omtrent sådan har hans ven, gymnasiekammerat og biograf, Eliith Olesen formuleret det.

Boye (1900-1941)), der kendte livets dybe alvor og tragik. Du var den eneste vel af dette lands digtere, der nogensinde har forstået helt og erkendt, at denne verden er for alvorlig til at være tragisk.

Derfor er dine skuespil ikke tragedier. Men dit liv var en tragedie. Og tragedien i det var, at dit folk aldrig lærte at forstå, at når du talte, så var det dødsens alvor.

Der er så mange, der græder over din død. Jeg græd ikke – dertil var min sorg for stum. Jeg fattede blot en beslutning. Og i mig fødtes en dyb forståelse. For nu forstod jeg helt, hvad det betød, da du, inden vi skiltes, sagde: Gud i vold! Tak

fordi du sagde det. Det var velsignelsen. Og nu er der ingen anden vej.

Man siger, du fik en skammelig død. Ak stakkels lidende, fortvivlede og forvirrede menneskehed. Når oplades dit blik, når lærer du at kende satan.

... nu ved vi, du smiler bredt herved. Nu kan jeg se dig stikke tommelen ind i vestens ærmegab og smile...

Men nu kan jeg altså ikke slås nede hos jer mere. For han fik bugt med mig dernede. Han var vist gal over, at han ikke kunne få mig til at gå på akkord. Men heroppe spiser vi frokost kl. 10.30, så jeg må afsted. Farvel min dreng – og Gud i vold!"

Måske kan følgende uddrag af et brev til Inge 1. februar 44 også antyde, hvad de har talt om:

"Af Kaj Munks sidste ting kan man forstå, at han var besat af en frygtelig angst og uvished for, at vort folk skulle være råddent. Der var så mange ting, der tydede derhen. Ja, ja, nu er Kaj Munk død! – ja, han er blevet en del af os alle – hans tro, hans mod - og hans angst.

Angst? – Ja, den har jeg arvet. Jeg møder dem hver dag – disse retlinede, borgelige mennesker, der alle respekteres så højt for deres soliditet. Ja, og vi ved jo også godt, hvordan det ender. Rødstensvilla med have og bil, kone med pels og stor sagførerpraksis....

Ak, de dårer, der endnu ikke har gennemskuet denne råddenskab af småborgerlig lykkehigen, denne vanvittige løgnagtige sentimentalitet, der truer med at overleve denne krig og ødelægge efterkrigstiden med sin selvgladhed og optagethed, sin karrieresyg og eksamenssnobberi. Fanden hytter sine.

Nej, nej, vort folk kan ikke dø – for Gud vil bære det over afgrunden. Det er min tro ... Men alligevel, de der svigter, som

vi havde troet på – de gør kampen så bitter, så bitter. Engang imellem.”

Derudover må vi antage, at de har bekræftet hinanden i at ”situationen i Danmark er sådan nu, at nogen må dø for at andre kan leve i frihed”, og at Hitlers eventuelle sejr ville gøre tilværelsen ulidelig for alle.

Formentlig har de også talt om pligten over for det kristne kærlighedsbud og det danske folk, og nødvendigheden og kravet om ikke at gå på akkord med uretten.

Som vist ovenfor referer Christian flere gange til Kaj Munk – ikke mindst efter hans død. En af dem, der havde ”kæmpet ved hans side”, var gået bort.

I en bestemt situation kom Kaj Munks digte til at spille en ret morsom rolle.

En aften, hvor nogle folk fra Holger Danske 4 stjal nogle våben fra et tysk postkontor, kom Christian ved en misforståelse til at slå en pistol ud af hånden på Bob Ramsing. Pistolen landede på fortovet og gik af. Christian går roligt hen og samler den op og rækker den til Bob med ordene: ”Man må ikke sådan gå og smide sin pistol på fortovet”.

Kort efter blev der rettet to kraftige projektører imod stedet og to betjente dukkede op. Bob var hurtig væk, men Christian blev stående og spillede dum. ”Ja, jeg hørte godt nok et skud og jeg så også to skumle personer – de forsvandt ned mod Istedgade!”

Christian kom dog med på stationen. De andre fik de stjalne våben til deres lager, men var noget nervøse for, hvad der var hændt Christian.

Efter et par timer dukkede han smilende op. Ja, han var rigtignok kommet til afhøring på stationen, men ”efterhånden blev de godt trætte af at høre på mig. Det

forstår jeg nu ikke, for jeg læste op af en digtsamling af Kaj Munk”. Og så fik han lov til at gå.

Kaj Munk var bestemt ikke Christians eneste inspirationskilde. Som nævnt i indledningen inspireredes han til sin gerning af mange forfattere og filosoffer, der kunne berige hans liv med dybtfølte tanker om liv og død – også mens han havde travlt med praktiske gøremål i modstandsarbejdet.

Bl.a. skriver han – efter at have læst Maxwell Andersons skuespil ”Vintersolhverv”:

”... den har betydet et vintersolhverv for mig. For er det ikke sådan med os, at der fødes et nyt menneske inden i os, hver gang vi møder Tømmerdrengen fra Nazareth på en ny måde? ... kun i ofret forenes loven og nåden ... Derfor har Exupery ret, når han i ”Krigsflyver” siger: Den vigtigste handling bærer et navn. Det er ofret... At ofre er ikke ensbetydende med hverken at afstå eller at gøre bod. Det er mest af alt handling. Det består i at give sig selv til det begreb eller væsen, man vil have lov til at have del i.” Man kommer uvilkårligt til at tænke på Kaj Munks tanker om martyrsind, når man læser disse linjer.

Christian Ulrik Hansens endeligt

Den 29. februar 1944 blev Christian arresteret i Aalborg. Han forsøgte at flygte ved at springe ud ad et vindue på 1. sal, og var kun en halv meter fra at forsvinde omkring et hjørne, da Gestapo skød ham i benet.

Den følgende måneds tid var Christian udsat for frygtelig tortur. Andre indsatte i arresten fortæller, at de så ham blive

slæbt bevidstløst ned ad trappen, mens hans hoved dunkede mod stentrinene. Men han røbede intet. Gestapo kaldte ham for ”den tavse dansker”.

Ikke engang efter den behandling begynder han at hade. Til sine venner siger han: ”Vi skal huske, vi ikke skal blive som dem.”

I april overføres han til Horserødlejren på Sjælland, hvorfra han den 24. maj bliver hentet til Vestre fængsel. Her kommer han ind i celle 2, hvor bl.a. Hvidstengruppen allerede var indsat. I den 18 persons celle holdt Christian på 23 år hver aften andagt. De sang fra Højskolesangbogen, og så talte han så alle – også de bekendende ateister – lyttede intenst. Da de havde lagt sig på madrasserne, bad de Fadervor sammen.

I hver uge blev der hentet en eller flere til dom og efterfølgende eksekution.

Christian er helt klar over, at han næppe slipper levende ud fra fængslet. Men han er afklaret og endda taknemmelig: ”Jeg fik lov at leve i åndens skabertime. Den ånd, som vil og virker på skaberens og frelserens bud. Mit liv fik dermed en mening og en fylde. Derfor, skal jeg dø nu, så er det fordi ånden ikke mere har brug for mig som medium... Trøst dem, som græder – og hjælp dem med at bære deres offer; thi dem var det, der bragte det største offer. Tør deres tårer bort og lad dem skue solopgangen. Jeg fylder år samme dag som Apollon² – på lysets dag. Derfor har jeg levet mit liv i lyset.”

Senere skriver han i et andet brev:

”Vel er døden tung, når man elsker livet. Men det, der har givet mit liv mening, vil også give døden det... Lyder der en dag et

par skud ude i kastellet – det er frihedens pris. Andre og flere vil fortsætte kampen. Og en dag vil frihedens sol lyse og vort folk vil bøje knæ i solopgangen ...

Jeg er ikke modig og tapper. ... Jeg har kun gjort min nøgne pligt.”

I det sidste brev til vennerne skriver han: ”Jeg har levet og elsket – elsket det groende, gryende, kæmpende liv ... Jeg har levet i troen på ham, der sagde: Ild er jeg kommet at kaste på jorden.

En morgen lyder der en salve. Græsset græder dug. Chr. Hansen er ikke mere. Der tues ingen høje, rejses ingen sten, intet kors. Men ... det han elskede og levede, lever videre i levende, bankende menneskehjerter.”

Og med reference til et af Kaj Munks skuespil skriver han: ” Lad geværssalverne knitre, lad dem pine og piske, lad kun langfredagsmørket sænke sig over landet – vi lurer dem påskemorgen”.³

Til det sidste bevarede han sin stærke tro. Citater af de store forfattere – især af Kaj Munk, holdt ham fast i at se en mening med sin skæbne.

Christian var en stor Kaj Munk-beundrer, men han er alt for dannet, reflekterende og fast i troen på den kristne Gud til, at det bliver noget der ligner personkult. Han beundrede det, Kaj Munk stod for, hans kategoriske og handlingsprægede etik og hans forfatterskab.

De håbede begge på en vækkelse af det danske folk, en vækkelse, som de begge følte, at de, med hver deres midler, var vigtige garantier for. En vækkelse, som ikke blot skulle stække nazismen i sin udbredelse, men også efter krigen skulle danne grundlaget for et frit Danmark med et oplyst, frit, kærligheds- og

retfærdighedselskende og skabende folk. Hvor sandheden ikke forvrænges, og ”der er plads til, at vi kan være gode og trofaste og kærlige”. Hvor det ikke er ”selvgladhed og optagethed, karrieresyge og eksamenssnobberi, der dominerer”.

Den 23. juni 1944 blev Christian Ulrik Hansen henrettet i Ryvangen. De to åndsfæller Kaj Munk og Christian Ulrik Hansen var ikke mere.

Litteratur:

Elith Olesen og Inge Theut: Christian Ulrik Hansen. Samleren 1945

Bob Ramsing: Christian Ulrik Hansen og hans venner. Samleren 1985

Elith Olesen: Jeg har levet mit liv i lyset. Poul Kristensens Forlag 2001

Men mange – rigtigt mange – var blevet inspireret af enten den ene eller den anden eller af dem begge.

Og heldigvis lykkedes det for 75 år siden, at Danmark igen blev et frit land at leve i.

Om Danmark efter krigen blev det land, de begge drømte om, kan vi hver især gruble over.

-
- 1 Flemming Juncher (1904-2002): Godsejer på Overgård ved Mariager. Aktiv i modstandsbevægelsen under 2. Verdenskrig, hvor han stillede sin ejendom til rådighed ved de første våbennedkastninger. Oprettede sammen med Ole Geisler det jyske modtageapparat. Flygtede i 1944 til England. (Den Store Danske Encyklopædi).
  - 2 Apollon: En af oldtidens mest indflydelsesrige guder. Efter nogle overleveringer var han solguden.
  - 3 I "Han sidder ved Smeltediglen" siger Beuge: "Lad dem bare slå os ihjel Langfredag, vi lurer dem Påskemorgen."

Kaj Munk og Erik Scavenius

Af Svend Aage Nielsen

Forfatteren
Svend Aage Nielsen

Mens Kaj Munk har fået opkaldt et tocifret antal veje efter sig og fået mange andre æresbevisninger - dog først efter sin død, har man endnu ikke villet opkalde en eneste vej efter statsminister Erik Scavenius. Men er eftermælet fair fordelt for de to personer?

De har det tilfælles, at de har været udsat for hård og unfair kritik. Kaj Munk på grund af holdninger i 1930'erne og det halve referat af hans tale i Ollerup i 1940. Erik Scavenius, fordi den tillægsprotokol han fik forhandlet sig til ved markeringen af Antikomintern-pagten den 25. november 1941, ikke kunne offentliggøres.

Det førte til, at man troede, at han blot havde tilsluttet sig Nazitysklands holdninger i Berlin. Det førte til hård kritik af ham, skønt han havde kæmpet hårdt for kongens og samlingsregeringens mandat til ham. Scavenius var ikke den "diktator," som Kaj Munk beskyldte ham for at være.

Med til Berlin have han den danske regerings forbehold, for at slutte sig til nævnte pagt. Det gjorde den tyske udenrigsminister Ribbentrop så rasende, at han ville have ham fængslet. Men Scavenius modstod presset, og han fik forbeholdene tilgodeset. Herunder det vigtigste: At Danmark ikke ville være krigsførende på Nazitysklands side, som det

fremgik af aftalen af den 9. april 1940. Scavenius fik også udtalt, "at der i Danmark ikke fandtes noget Jødespørgsmål."

Hele forløbet er gengivet i hans bog fra 1948, "Forhandlingspolitikken under besættelsen." Uden at have læst den kan man ikke være fair mod ham.

I den viser han sin dybe indsigt i Danmarks begrænsninger som småstat lige fra før 1. verdenskrig. Han citerer Churchills ord fra tidligt i 1940: "Jeg kan ikke bebrejde Danmark noget. Danmark er så frygtelig nær Tyskland, at det ville være umuligt at bringe hjælp." Han indrømmer, at hans ord "beundring" af de "store tyske sejre" af den 8. juli 1940 "kan have virket stødende," og det var de, men det var en af regeringen godkendt erklæring.

Udførligt beretter han om de intense forhandlinger i Samlingsregeringen op til Antikomintern-pagtens markering i Berlin, hvor kongen i statsrådet godkendte regeringens forbehold. Dem opnåede han at få anerkendt i en form for tillægsprotokol. Men fra tysk side krævedes det, at den holdtes hemmelig. Det gjorde, at folk i Danmark fik indtryk af ham som følgagtig for Nazityskland, hvorved han fik vanry som landsforræder. Det bliver hans minde stadig fulgt af i en roman og i TV-udsendelser om ham.

Kaj Munk skrev den 27. november 1941: HVORLÆNGE: "Jeg er ved at brække mig. Atter en niende april... Ned med Scavenius! Ingen samling om denne Samlingsregering længere, så længe Scavenius er dens diktator!"

Det var til bogen "Så fast en borg," hvori indlægget er fulgt af seks vers, hvor der i 2. vers står: "Fordums ven sin frihed køber æreløs som overløber." Med de ord

kom Kaj Munk til at gøre stor uret mod Scavenius. Han fordømte ham ud fra det, der var den halve sandhed om forløbet for Danmark i Berlin. Pressen - fra BBC til andre - dækkede også kun den halve sandhed. Tilmed blev det udlagt, at nu var man klar til at indkalde 65.000 danske soldater til krig for Nazityskland. Se E-bogen "Danmark besat," flere forfattere, 2005.

Det svarer til det halve referat, som blev givet i Svendborg Avis af Kaj Munks tale i Ollerup i 1940. Om dette sagde Kaj Munk senere samme år i Odense:

"Et Svendborgblad refererede nøjagtigt det halve af, hvad jeg sagde, og udgav det for hele sandheden... jeg stempler det nummer som løgnagtigt og fejlt."

Dagen er inde, side 208. Olleruptalen blev af Kaj Munk fulgt af Gerlevtalen få måneder efter, hvor han afviste sabotage med så stærke ord: "At gribe til den slags nu, er forræderi mod gamle Mor Danmark." Heller ikke året efter blev Kaj Munks holdning denne: "Ned med Scavenius! Ingen samling om denne Samlingsregering..." Hans kurs forblev kongetro. Han nævnte anerkendende kongen i Københavns Dømkirke den 5. december 1943: "Tak til den kong Christian, der er vor kong Christian."

Der er et stort misforhold mellem den veneration for kong Christian X, der stod helt inde for samlingsregeringens politik og red på sin hest i København, til han faldt af den, og så den Scavenius, der forhandlede sig frem efter kongens vilje, men til stor utak for at følge den, hvor det virkelig var svært og blev sværere og sværere, indtil regeringen med rette valgte at sige fra og at gå af den 29. august

1943. Men kongen imødekom først regeringens afgang den 5. maj 1945.

I et indlæg i bogen *Vedersø Lolland Retur*, side 48, skriver Kaj Munk-forfatter Ricardt Riis, at Kaj Munk sandsynligvis i en natlig samtale med Hal Koch blev orienteret om Tillægsprotokollen i Berlin. Samtalen vurderes til, at Munk i Jyllands Posten kunne skrive den 15. marts 1942: "Jeg mindes ikke noget steds, hvor jeg har rejst oprørsfanen mod Ministeriet..."

Der er dog det ved det, at Kaj Munk fortsætter: "Jeg har sagt hårde ting om enkelte af ministrene, det står jeg ved, og dem siger jeg gerne igen og igen."

Det tyder ikke på, at Kaj Munk er blevet orienteret om Scavenius' markante resultat i Berlin. I så fald burde der foreligge en undskyldning fra ham - til Scavenius. Selvom Ricardt Riis kan have ret i, at Kaj Munk "så at sige aldrig indrømmer, at han har taget fejl." - Det gjorde han dog, da han så sit skuespil "Pilatus" opført i Aarhus i 1941. Det fremgår af titlen på min bog: "Kaj Munk: Jeg beder virkelig meget undskylde."

Uretten mod Scavenius blev heller ikke nævnt, da Munks "Hvorlænge"- indlæg blev trykt i Mindeudgavens "Dagen er inde"- bind i 1949, uden en forklarende note af udgiverne Niels Nøjgaard og Knud Bruun-Rasmussen. Det er også videreført uden nogen note i digitaliseringen af artiklen og versene efter den på Kaj Munks Forskningscenter i Aalborg: KMF nr. 1941-11-27.

Det er en vedvarende uret mod Erik Scavenius, som den, der blev begået mod Kaj Munk i udgaven "Besættelsestidens

Fakta" i 1946, der kun bragte Svendborg Avis' halve referat af Kaj Munks Olle-ruptale, som K. B. Andersen og Hartvig Frisch gjorde brug af i 1948 i deres kritik af Kaj Munk.

I Per Stig Møllers store bog: "Kaj Munk," side 648 - svarer Kaj Munk BT's redaktør H. Rechendorff: "Svigtene har gjort Scavenius til Danmarks fører." Men de ord har i lige grad brod mod kong Christian X, der først kritiserede sin søn, daværende kronprins Frederik, for at stå for at gøre Scavenius til statsminister, men senere erkendte, at det var rigtigt gjort og senere igen takkede samlingsregeringen for dens indsats og herunder takkede "ikke mindst Erik Scavenius." Gengivet i TV serien om Frederik IX.

At der blev tilført kong Christian X et frihedskæmper-armbånd ved sin begravelse i 1947, viser blot trangen til enten at gøre et menneske til en helt eller en skurk.

Grundtvig rammer sandheden mere fair, når han skriver i sin salme: "Godt og ondt i lys og mørke..." at sandhed og løgn "i hvert bryst er sammenblandet."

Erik Scavenius blev af Kaj Munk benævnt som en af "tilpasningsherrerne," men det er en boomerang, eftersom Kaj Munk i 1934 tilpassede sig Hitlers kriminelle likvidering af Röhm og dennes kreds med sit misbrug af et halvt Kierkegaard-citat i sin bog i 1934 "Vedersø-Jerusalem retur, side 147." : "Hjertets renhed er at ville ét..."

Der, hvor han skulle have erkendt, at nu var der en kriminel leder i Tyskland, idealiserede han ham, med samme ordvalg som han kaldte Herodes for "En idealist" i det skuespil - og i 1934 var det misbrug af det halve, som udgivet for det hele, da Kierkegaard fortsætter: "Skal det

være muligt, at et menneske kan ville det, da må han ville det gode."

Da Danmark ikke var forsvarsberedt i 1940, ville det være en nedslagning af danske soldater - som den i 1864 - hvis ikke kongen og statsminister Stauning den 9. april 1940 "under protest" havde indgået den fredsbesættelse, som blev aftalt. Uden den havde det jødiske folk næppe heller oplevet den redning af danske jøder, som siden har stået som en lysende undtagelse i jødernes historie. Men rigtigt er det, at havde alle gjort som Danmark, var Nazityskland ikke blevet besejret, som det blev det. Så der kan gøres op - for og imod - for alle folk: Både for Danmark, Norge, Sverige og Finlands vedkommende kan der påvises ondt og godt i deres valg af holdninger til og under 2. verdenskrig.

Det kan der også for Englands vedkommende: De modstod Nazitysklands bombeangreb, men langt hen i krigen bestod Churchills indsats mest i at gøre brug af det engelske sprog - og de engelske bombefly - til kamp. Her må det nævnes, at det at bombe er: Andre må lide og dø, bare vi selv går fri. Det er samme hovedkritik, som fremføres mod den danske regerings holdning.

Da Churchill blev æresborger i London den 30. juni 1943, oplyste han, at nu bombede England 35 gange så meget i Tyskland, som tyskerne gjorde i England. Selvom det var Nazityskland, der begyndte den onde cirkel ved at bombe England, fritager det ikke modparten fra ansvaret for at mangedoble fortsættelsen af det, der er en ond cirkel: Terrorbombningen af bybefolkninger.

Kaj Munk undlod ikke en omtale af denne

krigs følger i sin enakter "Før Cannae" fra 1943, hvor han lader Hannibal sige: "Jeg har leget på de grusdynger, I omskabte byerne til... Kun 9 år gammel lå jeg og prøvede at stoppe blodet fra det banesår i min fars side, I havde bibragt ham."

Men fordi Kaj Munk havde Churchill-replikken med i Før Cannae: "Jeg holder af at se børn lege," blev Churchill tilkendt en helterolle i en sort-hvid-opfattelse af stykket. Hvor en dansk holdning kostede flere menneskeliv, var mest på østfronten, hvor den russiske befolkning og hær under ubeskrivelige lidelser og tab på over 20 millioner dræbte, fik vendt krigens udfald til en befrielse af Auschwitz og et nederlag for Nazityskland.

Herom sagde statsminister H. C. Hansen i Moskva i 1956: "Det danske folk vil aldrig glemme den heroiske indsats, som sovjetfolket under store ofre og afsavn ydede for den sejrriige udgang af denne krig og dermed også for Danmarks befrielse."

Her citeret efter Poul Smidts bog "Viggo Kampmann," side 142. Sort-hvid-opfattelsen af besættelsestiden i Danmark har siden fået flere personer til at fremføre en hård og unfair kritik med brod mod Erik Scavenius.

Søren Krarup skriver i sin bog "I min levetid 60 års Danmarkshistorie," fra 1998: "Kapitulationen på forhånd udviklede sig i samarbejdspolitikken til en slags officielt landsforræderi," side 33.

Det er hårde ord om både kong Christian X, statsminister Stauning og kronprins Frederik, der på sin fars vegne ledede udnævnelsen af Erik Scavenius til statsminister. Tilmed er de i strid med Søren Krarups fars ord om den 9. april 1940:

"Den plet og den skam må vi bære i fællesskab. Ingen har ret til at anklage den anden." Samme bog, side 40. I sin tale

den 29. august 2003 på Søværnets Officersskole kaldte statsminister Anders Fogh-Rasmussen samarbejdspolitikken for "fejlagtig og forkastelig." I strid med sandheden sagde han: "Nazisterne accepterede kun én form for system."

Men de accepterede da den fredsbesættelse af Danmark, hvor hverken kongen eller de folkevalgte blev sat fra magten, eller vi fik en naziregering. - Tænk at disse to hårde kritikere - af kongen og kronprinsen og deres statsministre - i 2003 begge stemte for at deltage i den ulovlige angrebskrig mod Irak. Derved bragte de sig i en lighedsrelation til Nürnberg-processen, der anklagede Nazityskland for ulovlige angrebskrige.

Erik Scavenius og Werner Best

Kritikere af Erik Scavenius bør sætte sig grundigt ind i den politik, han førte for kongen og samlingsregeringen.

Hans bog: ”Forhandlingspolitikken under Besættelsen.” fremfører fra den 5. maj 1945, hvor kongen – først da! - holdt afskedsaudiens med Scavenius, der gik af den 29. august 1943. Her udtalte Christian X til ham: ”*Vi opnåede da, at København ikke blev bombarderet, og at landet ikke blev ødelagt.*” Bogens side 199. Tilmed var de danske jøders redning næppe blevet mulig, hvis Danmark havde valgt at kæmpe den 9. april 1940.

Så hvorfor har Københavns Kommune ikke givet Erik Scavenius det vejnavn, han fortjener som statsminister i en svær periode? Vi må – om vi vil være fair - sige nej til et ”Ned med Scavenius.” Og derimod sige ja til: Ned med dobbeltmoralen. Ned med at tolke ud fra halve citater og halve informationer. Vi må efterleve Jesu ord: ”Hvorfor ser du splinten i din broders øje, men lægger ikke mærke til bjælken i dit eget øje?”

Erik Scavenius’ afvisning af et jødeproblem i Danmark til Hitler, beroede på, at jøderne i Danmark har haft de samme borgerrettigheder som andre siden 1814.

Det havde staten Israel forståelse for, da den i 1961 valgte Erik Scavenius til sin Fortjenstmedalje med begrundelsen: ”For Deres heroiske handling ved at vise det danske folks solidaritet over for truslen om jødernes udslættelse...”

Den skulle have været overrakt ham af præsident Roosevelts enke, Eleanor Roosevelt, men han var for svag til rejsen til USA – og døde året efter.

Selvom Kaj Munk flere gange forsvarede jøderne var han også belastet af sin opdragelse i det, der er den tunge skyld i Kirken, at jøderne generelt og helt op i nærheden af vort årtusinde er beskyldt for at være ”Kristus-mordere.”

Det præger hans skuespil ”Pilatus” og ”De Herrer Dommere.” De frikender Pilatus og helt usandfærdigt gøres de to jødiske ypperstepræster til dommere, skønt det alene var Pilatus, der indtog dommersædet den første langfredag.

Beskæmmende for Kirken - og dens følgere heri - er det, at Munk i 1941 mente, dramaet ”Pilatus” fremførte ”ikke mine ord, men evangeliets” og kunne være opført i Aarhus Domkirke. KMF. nr. 1941-07-06. - I Fadervor nævner vi ”vor skyld” og ”vore skyldnere.” Det er ord for, at skylden er konkret og personlig – og ikke kan flyttes over på et helt folk fra generation til generation – gennem århundreder.

Den 20. januar 1961 fik Erik Scavenius indirekte en markant værdsættelse i præsident Kennedys ord: ”Lad os aldrig forhandle ud fra frygt. Men lad os aldrig frygte at forhandle.” Under den cubanske missilkrise, viste denne holdning sig at være livsreddende - for menneskeheden

Elsebet Kielers breve til Kaj Munk

Af Søren Daughbjerg

Elsebet von Führen Kieler 1918-2006

Christian Hartungs artikel ”Kaj Munk – Jesu vidne og profet” i Munkiana nr. 66 inspirerede mig til en genlæsning af den unge søgende Elsebet Kielers¹ breve² til Kaj Munk. Læsningen har ført til dette indlæg.

Elsebet Kielers to breve er yderst høflige og velformulerede, en anelse eksalterede, men de giver indtryk af en belæst og begavet person.

Elsebet Kieler er i 1943 i vildrede på grund af, at hendes brødre Jørgen Kieler³ og Flemming Kieler⁴, måske meget snart kunne komme med i aktioner mod den tyske besættelsesmagt, som kunne forårsage dræbte på begge sider.

Hun mente ikke, at man har lov at slå et andet menneske ihjel.

Derfor skrev hun til den kendte og mest omtalte præst i Danmark på den tid, sognepræst og forfatter Kaj Munk i Vedersø.

I bogen *Hvorfor gjorde I det?* citeres Elsebet Kieler for følgende: ”I min nød skrev jeg til Kaj Munk, digterpræsten, som ganske vist en tid havde en vis svaghed for nazismen grundet på sin heltedyrkelse, men som siden var kommet på andre tanker. Han måtte da kunne forstå mit dilemma og vise vej.”⁵

Elsebet Kielers første brev:

Raadhusstræde 2 III
Kjøbenhavn K
30. Maj 43

Kjære Pastor Munk!

De modtager sikkert Hundredvis af Breve, saa det er maaske Synd at plage Dem, men min lille Epistel er til Præsten – saa har jeg maaske lov alligevel?

Jeg sidder herovre på min Hybel i Kjøbenhavn med Alverdens Litteratur på Skrivebordet (jeg er Konferensstuderende i smlgn. Litt.) og var netop ved at lægge sidste Haand paa fransk Naturalisme, da Deres Nytaarsprædiken: ”Kristus og Danmark”⁶ faldt mig i Hænde – om Fredsfyrsten, der bragte Sværd og Freden for enhver Pris, der er til Opbyggelse for Djævlen!

I ”Niels Ebbesen” gav De en tiltalende Opfattelse af dansk Indstilling: veg og ubeslutsom, men fredelig i Ordets positive Betydning; og da N.E. greb til Sværd, kunde selv den Kristne forstaa det som en særlig Kaldelse fra Gud. Men herfra og

til at opløfte Krigen til almenyldig Lov for en hel Nation er der dog et stort principelt Spring.

Jeg tænker paa Bjergprædiken, som er en eneste Gjendrivelse af en saadan Adfærd. Vi er mange – ikke mindst bl. Studenterne – der harmes over dansk Politik i Øjeblikket; vi slipper ganske vist nemmere til vor Idealisme end de ældre, fordi vi endnu er uden Ansvar (det er jo altid sværere at være heroisk paa andres Vegne), men saa lidt som jeg kan se nogen kristelig Tankegang i dansk Holdning, kan jeg se den i fx norsk!

Politikken er, saa vidt jeg forstaaer, baseret paa Beregning og Kompromis og tjener i første Række Staten og de materielle Tarv – men mit Rige er ikke af denne Verden, sagde Herren, og de Kristnes Styrke er jo netop, at Midlet for dem er ubetinget ligesaa vigtig som Maalet. Man vinder ikke Friheden ved at slaa saa og saa mange Tyskere ihjel – derved mister man den netop, fordi man har krænket sit Forhold til Gud, men Friheden vinder man ved at bevare Herrens Ord i sit Hjerte (som ingen kan fordærve for en) og tage mod Trængslerne med Sagtomdighed – som der staar i Salmen:

Og tage de vort Liv – Gods, Ære, Barn og Viv, lad fare i Guds Navn – dem bringer det ej Gavn, Guds Rige vi beholde.

Er det ikke saadan, at de Kristne har deres egen Front, omvendt proportional med Samfundets? Det er ikke gjort med Ballotering⁷ og Valg af Tillidsmænd – hver enkelt maa bære Ved til Baalet, og i og med den Enkeltes personlige Gudsforhold eksisterer Sandheden. Den officielle Kirke mister sin Autoritet, naar den enkelte svigter – det er jo det, der sker i Dag, men Eftertrykket skal jo ogsaa ligge paa den

Enkelte – jeg er saa fri at mene at det var derfor Vorherre lod Luther splitte Kirken.

Det skete ved de sidste Valg⁸, at den ene Præst efter den anden gik ind i det Politiske Arbejde. Jeg fatter ikke, at de kan forene det med deres Kald. Kristus viste jo netop i Bjergprædikenen, hvilken Afgrund der er mellem alm. hæderlig Tankegang og den kristelige, der for den Ikke-Troende maa staa som det komplette Vanvid. Men det viser jo netop, at den Kristne gaar – om jeg saa maa sige – paa en helt anden Melodi og derfor har sit eget Virkefelt og sin egen Fremgangsmaade.

Hvor kan en teologisk Professor⁹ gaa ind i det konservative Arbejde og paa den ene Side acceptere den Løgn Danmark har siddet i siden vor Tilslutning til Anti-Komintern¹⁰, paa den anden Side gaa med til nye Planer om effektivt Forsvar for Fremtiden? Selvfølgelig: en Stat, der tjener Majoriteten kan ikke tillade sig en bibelsk Synsmaade, men derfor er dens Forudsætninger ogsaa falske og kan ikke forpligte nogen Kristen – den Kristne maa skabe sig sin egen Front i sit Hjerte og i sine Gjerninger. Kierkegaard siger det saa udmærket i ”Stadierne”:

”Jeg tror altid, at lydighed er Gud kjærere end Kosmopolitiske, filantropiske, patriotiske Ofre paa Menneskeslægtenes Alter, at Stilhed i en beskjedne Pligts Opfyldelse er uendelig værdifuldere og anstaaer ethvert Menneske bedre end Luksus i Aandens Verden og Ødselhed i at bekymre sig om hele Slægten, som var man Gud i Himlene.”

Altsaa Herren bragte Sværd, men dog ikke i banal Forstand. Kampen skulde staa

i Hjerterne, ikke paa Valpladsen; thi den, der griber til Sværd, skal omkomme ved Sværd; og Freden skal værnes for Guds Skyld, fordi de er salige, der stifte Fred.

At en saadan Indstilling er uforstaaelig for de Ikke-Troende, maaske endog kan virke demoraliserende (skjønt hvad kan være mere demoraliserende end en Krig) kan dog aldrig berettiggte de Kristne til noget Kompromis!

Ernest Renan¹¹ fortæller i sine Erindringer fra Saint Sulpice Seminariet, hvor han fik sin gejstlige Uddannelse, følgende: ”Revolutionen havde ingen Virkning paa S.S. Det var midt i et ganske forandret Samfund det samme, det altid havde været, maadeholdent, respektfuldt overfor den verdslige Magt, uinteresseret i de politiske Kampe. Efter 1830 blev Bevægelsen et Øjeblik ret livlig, bakket op af Tidens lidenskabelige Diskussioner, brød undertiden gennem Skolens Allüre. En af de Unge læste en Dag for Forstanderen et Stykke af Parlamentsforhandlingerne, som syntes ham af en forfærdende Voldsomhed. Den gamle Præst, der var halvvejs hensunken i Nirvana¹², havde knap nok fulgt med. Til sidst vaagnede han op, trykkede den unge Mands Haand og sagde: ”Man ser nok, min Ven, at det er Folk som ikke beder.” Renan tilføjer: ”Disse gamle fuldendte Vismænd lod sig ikke bevæge af noget. Verden var for dem en Lirekasse, som gjentager sig.”

Ja, jeg synes netop, dette er en Fromhed, man kan lyse med Lygte efter i vor Tid.

Nu haaber jeg, De kan tilgive min fri-modighed – Spørgsmaalet ligger mig saa stærkt paa Sinde.

Kjøbenhavn beder mig hilse – den er saa yndig om Foraaret. Jeg tror næsten, Digtene kommer frem i Aften – Burns¹³ fx, er han ikke betydelig bedre end Jeppe Aakjær?

Venlig Hilsen
Deres Elsebet Kieler

Kaj Munk elskede København. Om han kendte meget til digteren Robert Burns, ved jeg ikke, men han havde bestemt imod, at Jeppe Aakjær fik et rap.

Munk havde i prædikenen ”Kristus og Danmark” (som Elsebet Kieler brugte som udgangspunkt i det citerede første brev) skrevet meget nedladende om Jeppe Aakjær: ”...en af vore mest sungne Lyrikere, en Digter af de virkelig store, opammede vort Folk med sit

’Dyre du og dig
og dingeli og lej
og dyre du og dingelej...’

ja, den Leg blev os dyr!”¹⁴

Det er tvivlsomt, om Jeppe Aakjærs elegante digt ”Ved Rugskellet” fra 1906 har haft den store indflydelse på danskernes forsvarsvilje og -evner i trediverne og under besættelsen.

Kaj Munks svar:

Vedersø 3/6 43

Kære Frk. Elsebet,
brænd al den Litteratur – den er saa ligegyldig i Øjeblikket, eller Klods om Benet – og lær at bruge et Maskingevær.
Det er Kristi Mening, at man skal hjælpe

Enker og faderløse, og det kan man bl.a. ved at skyde Røvere, som vil overfalde dem. Derimod er det ikke Kristendom at lade andre tage Forsvars Kamp og Kval paa sig og selv sidde og gaa op i Nirvana. Det er Opium og Lastefuldhed. Bliv nu et kristent Menneske og lær at slaa ihjel i Jesu Navn.

Deres hengivne Kaj Munk.

Øverst i højre hjørne har han skrevet: ”Den, der griber til Sværd, skal omkomme ved Sværd”. Ja, netop! godt og saa Kristi Folk kan svinge Sværdet.

På bagsiden skrev Munk: ”Vaas at gemme Guds Ord i Hjertet. Guds Ord skal ikke gemmes. Leve Absalon!”¹⁵

I Kaj Munks svar til Elsebet Kieler forekommer sætningen: ”Bliv nu et kristent menneske og lær at slå ihjel i Jesu Navn”. Sætningen er blevet berømt og af Munk forskere citeret alverdens steder som et guldkorn, sjældent modsagt. Der er vist heller ikke mange teologer, der har gjort indsigelse mod Munks formulering.

Munks svar er skrevet før oprøret den 29. august 1943, hvor regeringen gik af, og inden jødeaktionerne gik i gang i oktober samme år.

Den første sætning i svaret: ”...brænd al den Litteratur...” var ikke det bedst anbragte udsagn efter nazisternes offentlige bogafbrændinger i 1933, hvormed man ville fjerne jødisk og utysk litteratur fra Tyskland.¹⁶

I Munks svar står der også: ”...lær at bruge et Maskingevær” og derefter ”Det er Kristi Mening at man skal hjælpe En-

ker og faderløse, og det kan man bl.a. ved at skyde Røvere, som vil overfalde dem.” Munks korte svar indeholder altså tre kraftige opfordringer til drab.

Videre skrev Munk: ”Derimod er det ikke Kristendom at lade andre tage Forsvars Kamp og Kval paa sig og selv sidde og gaa op i Nirvana.” Munk anbefalede Elsebet Kieler og andre, at tage ”Forsvars Kamp og Kval paa sig”, lig med fysisk kamp mod besættelsesmagten. En kampform han ikke selv deltog i. Han overlod altså ”kamp og kval” til de andre - ildkampe, fængsel. Gestapos tortur, sult og KZ-lejre.

Svaret virker, som om Kaj Munk ikke rigtig vidste, hvad han skulle skrive til den unge Elsebet Kieler. I stedet for at væve en lang teologisk forklaring bruger han en retorik, hvor han var på hjemmebane: teatrets.

For eksempel: ”...brænd al den litteratur...lær at bruge et maskingevær...bliv nu et kristent menneske og lær at slå ihjel i Jesu navn...vås at gemme Guds ord i hjertet, Guds ord skal ikke gemmes... Leve Absalon.”

Svaret består af en række replikker, som sikkert ville gøre sig godt på scenen, men som jeg ikke tror egnet til sjælesorg.

Har en af de bedst skrivende danske dramatikere været irriteret over den unge kvindes meget lange brev?

For Kaj Munk er der sket et stort skifte, siden han i Gerlevtalen til studenterne 3 år tidligere på studenternes vegne spørger sig selv:

”...skal vi fare løs på Tyskerne med Brødknive eller lave Sabotage, klippe Telefonledninger over og sprænge Broer i Luften, er det det, du vil have os til?

Jeg svarer: på ingen mulig Måde. Den Chance er forpasset. Det er vor smerte-fulde Smerte og Tort. Men den er væk. At gribe til den Slags nu er Forræderi mod gamle Mor Danmark... Jeg svarer: det er stundom mere positivt at være passiv end at handle."¹⁷

Til tider var det ikke let at følge med i Kaj Munks form for nationalfølelse under Anden Verdenskrig.

Elsebet Kielers andet brev:

Raadhusstræde 2 III
Kjøbenhavn K
15. VI 43.

Kjære Pastor Munk!

Det var saa venligt af Dem at svare paa mit Brev, saa jeg burde vel ikke irritere Dem yderligere med protester, hvis ikke hele min Konfirmandsjæl gjorde Oprør mod Deres Maxime¹⁸: ”at slaa ihjel i Jesu Navn”!

Hvis jeg var overbevist om, at det ikke var en Aandløshed at reducere Litteraturen til Tryksager, blot fordi de paagældende Forfattere er døde, havde jeg nok valgt at blive Barnepige el.lign. i Stedet for at studere; men det er jo heldigvis ikke Tilfældet, og naar de Levendes Tale forekommer En som et Lig i Lasten, er det da saa underligt, at man vender sig til de Døde, hvis Tanker er friske og levende som paa den første Dag? Alle Tidens Slægter kan jo saaledes række hinanden Haanden over Graven og blande sig i den store Debat om de evige Spørgsmaal – det er vist det, man forstaaer ved Kultur, selv om jeg i øvrigt ikke tror paa Fremskridtet o.lign. Fænomenet. Skal Litt. saa

alligevel brændes? Naa ja, for mig gerne, man klarede sig vel endda, naar blot man fik den hellige Skrift med i Arken;

Jeg kan vel tro paa Kristus uden den, naar jeg erindrer, hvad min Mor og Bedstemor og deres Mødre før dem har fortalt derom, men Kristi Ord virker opdragende paa en ganske særlig Maade, som gjør al anden Dannelse til Erstatningsvare.

Evangeliets skjærer tværs igjennem alle Relativiteter idet det gjør den menneskelige Færden betinget af det Evige – hele Menneskelivet til et Aandedrag mod Gud; altsaa på samme Tid en vældig Uddybning og vældig Forenkling af Tilværelsen.

Jeg tænker fx Ordene hos Lukas: ”Hvert Træ kendes paa sin egen Frugt, thi man samler ikke Figener af Torne, ikke heller plukker man Vindruer af en Tornebusk.

Et godt Menneske fremfører det gode af sit Hjertes gode Forraad – thi af Hjertets Overflødighed taler hans Mund” (derfor er det godt at bevare Jesu Ord i sit Hjerte!) – Den kristnes Liv skal altsaa være en stadig Forvaltning af eviggyl-dige Værdier – ingen tvetydige Midler, som mængden ynder dem.

Det er et daarligt Exempel for Enker og faderløse og ingen Hjælp til at sikre deres timelige Vel ved at krænke Guds Bud – og dette kommer jo i alle Tilfælde og betingelsesløst i første Række.

Mine Forældre er ikke kristne, og jeg gør dem ofte Bekymringer ved at indrette mit Liv efter min egen Tro og Tankegang – skulde jeg af Kjærlighed til dem opgive denne Tro? Det er jo saa ofte, at Gud stiller sig adskillende mellem Mennesker, men skal vi ikke forlade Far og Mor for at følge ham?

Der er da heller ikke noget usundt i denne Sagtmodighed; tværtimod: den kristne

Kjærlighed vilde blive vammel og sentimental, hvis den stykkede sig ud efter Omstændighederne, men den gaar netop paa tværs af alt, sætter Tingene i skarpeste Relief og viser sin guddommelige Styrke i den strideste Modvind.

Det er let nok at tilgive paa egne Vegne – det er sværere, naar det gjælder Ens nærmeste, men efter kristen Betragtning staar alle Mennesker En lige nær – det er til syvende og sidst kun Egoisme, der skelner mellem nær, nærmere, nærmest; og hvem tør dog sige om et andet Menneske, at han er en Røver? ”Dommen hører mig til, siger Herren – den der er ren, kaste den første Sten!” Det er at tilrive sig en uhyrlig Autoritet at gjøre Ende paa et Menneskeliv; man ved jo slet ikke, hvad man gjør – det er i mere end en Forstand Mørkets Gjerning.

Ens Bekymringer gjælder dog heller ikke først og fremmest Næstens Liv og Lemmer, men hans Gudsliv! Hvilket Ansvar da at krænke dette for at redde hint.

”Den, der vil bjærge sit Liv, skal miste det” gjælder vel for Næsten ogsaa, ”thi, hvad gavner det et Menneske, om han vandt den ganske Verden, men tog skade paa sin Sjæl.”

Og for at tage det mere konkret: Englænderne sidder paa Flæsket, Tyskerne er sultne og kjæmper for Føden til Koner og Børn (”Enker og faderløse”) med Sværdet – vi skulde svare med Sværd, altsaa sættes i Klasse med dem, vi fordømmer, under Rubrikken: ædel Selvopholdelsesdrift! Der bliver altsaa højt regnet en Grads forskjel mellem dem og os.

Hvad Fortjeneste har vi saa? hvad bliver der af Myndigheden i vor kristne Tale? Er det ikke Pseudoheroisme og forvirret Adfærd? Den kristne Begrebsverden er

som en Slange, der bider sig selv i Halen: sluttet og urørlig, den bevæger sig med Kierkegaard paa de 70.000 Favnes Dyb og lader sig ikke forvirre af Krusninger paa Overfladen, som Kristus jo ogsaa advarede imod: ”Ved eders Udholdenhed skulle I vinde eders Sjæl”.

Energi og Foretagsomhed bliver der jo Masser af Brug for paa anden Led: er det ikke den bedste Maade at hjælpe alle de stakkels forpinte Mennesker paa midt i Krigens Rædsler at skabe Kirkens Stilhed i Hjerterne (figurligt talt, forstaar sig – vi kan ogsaa sige Rygmarven) og tale Kjærlighedens Sag af hele sin Sjæl og hele sin Styrke til den vildledte Verden?

Noget helt tredje er i øvrigt, at jeg har meget svært ved at stemme i det sædvanlige hadefulde Kor mod Tyskerne.

Jeg har rejst meget i Udlandet og studeret baade i England og Tyskland, som jeg kender grundigt – ogsaa fra før 1933.

Nazismen er mig inderlig usympatisk, falsk og forløjet og vældig forvirret, men Tyskerne har sandelig ikke haft det nemt siden forrige Krig, og jeg kan bevidne, at de er hverken værre eller bedre end andre – blot uheldigere.

Englænderne er behændigere og behageligere at omgaas, men de kan i deres Politik præstere en Kynisme, som selv Tyskerne ikke kan hamle op med, som fx i deres Forhold til Irland eller Palæstina, som jeg kjender lidt til. Imidlertid har jeg meget gode Venner i begge Lande.

Og for at vende tilbage til det egenlige Tema: ”at slaa ihjel i Jesu Navn.” Det var nok det, Jøderne i sin Tid havde tænkt sig med Messias som Kongesønnen, der med sine Legioner skulde oprette et Verdensrige for sit udvalgte Folk. Men Jesus svarede: ”Mit Rige er ikke af denne Ver-

den”, og forbød Peter at gribe til Sværd, da han huggede Øret af Ypperstepræstens Tjener. Det var den samme Vildfarelse, Absalon og Korstogsridderne svævede i, men de var jo endnu Hedningssjæle i kristen Ham.

Den utvetydigste Tale og ganske fri for Undtagelsesparagraffer er vel nok Bjergprædikenen: ”Elsker eders Fjender, velsigner dem, som forbander eder, gøre dem godt, som hade eder og beder for dem, som krænke eder og forfølge eder for at I maa være eders Faders Børn, han, som er i Himlene”.

Dette er en Kjærlighed, der er egnet til at være Anstødssten for Alverden, og ”sallige er de, som ikke forarger”.

Med venlig Hilsen
Elsebet Kieler

Jørgen Kieler citerer sin søster Elsebet Kieler:

”Det blev ikke krigen, der vakte mig til bevidsthed”, skriver hun ”... Derfor holdt jeg også en vis distance til modstandskampen, tro mod min egen indre udvikling. Jeg ville holde mig åben for det, der skete, men jeg ville nøje afveje de konkrete skridt, jeg tog – i pagt med det, jeg ønskede at tegne mig for som menneske.” Det fik hun lejlighed til, da jødeforfølgelserne i oktober 1943 bragte debatten (Jørgen Kielers samtaler med søsteren) ind i de rette proportioner.”¹⁹

Om jødeaktionen²⁰ udtalte Jørgen Kieler: ”Men før vi for alvor kom i gang med det (sabotage), blev vi afbrudt af jødeforfølgelsen. Så fik vi noget helt andet at tænke på. Et helt andet motiv. Ikke bare

det nationale, men også det humanitære. Det blev pludselig en anden krig. Elsebet og Bente²¹, mine to søstre, fik travlt med at gennemtrævle Borgergade-Adelgadekvarteret, hvor de fattige jøder havde slået sig ned. Vi fandt jøderne og en af vores gruppekammerater (fra gruppen Holger Danske 2), Klaus Rønholt²², fik en god idé. Hans far var godsejer (forpagter af Tybjerggård) og kendte alle de rige godsejere på Sjælland. Så han og Elsebet tog rundt til alle de store godser på Sjælland og lod som om, det var en præsentationsrunde forud for deres bryllup.

De skulle selvfølgelig slet ikke giftes, men det måtte folk gerne tro. (Samtidig samlede de penge til støtte for jødernes flugt). De kom hjem med en halv million kroner.”

Ifølge Danmarks Statistik svarer 500.000 kroner dengang til en købekraft i dag på ca. 11 millioner kroner.²³

Klaus Rønholt. Foto: Frihedsmuseet

Ved hjælp af disse penge og villige fiskere i Københavns Nordhavn fik Kieler-gruppen hjulpet omkring 800 jøder til Sverige og mistede ingen under de mange vanskelige bådture.

Munks hjælpepræst i september og oktober 1943 var den unge cand.teol. Mogens Vilhelm Zeuten. Han skrev en masse breve til sine forældre om forholdene i Vedersø Præstegård. Ifølge Per Stig Møller sagde Zeuthen en aften til den på grund af jødeaktionen meget ophidsede Munk, at han kendte:

”...en Familie hvor Faderen, en Jøde var flygtet. De var i Forvejen meget fattige, men kunde nu slet ikke klare sig – om jeg ikke maatte gaa rundt i Sognet og samle ind til dem og maaske ogsaa til andre ligestillede.

Da sprang K.M. op (og jeg fortrød mit utidige Forslag): ”Samle ind! – Samle ind! Tror De ikke Vestjyderne er ligeglade med de Jøder. Hvad bryder de sig om dem? Det er Københavnerne, og Københavnerne har godt af en Dukkert. Næ, naar bare de rige Bønder kan blive ved at tjene Penge paa Tyskerne---” osv. osv. noget i den Retning.

Naar han (Munk) tilsyneladende ikke foretog sig noget i Anledning af Jødefølgelserne, var det utvivlsomt fordi han ikke kunde finde paa noget effektivt. Han vilde have haft og agiterede ved et Præstemøde for kirkelig Strejke og mente, at de københavnske Præster skulde have smidt sig ud foran Vognene, der kørte af Sted med de Uskyldige.”²⁴

Munk ville have drama.

Jeg tror, det var heldigt, at han ikke foretog sig noget.

Hvis nogen i København havde demonstreret offentligt mod tyskernes jødeaktion, havde det kostet mange jøder og andre livet. Har Munk ment, at det ikke var særligt ærefuldt at liste jøderne over sundet i ly af nattemørket? (jævnfør nedenstående citat om ære).

I den her i artiklen omtalte nytårsprædiken forekommer også hans ofte citerede udtalelser om demokratiet:

”I skal være tro mod Demokratiets gudstemplede Idealer: tving ikke Samvittigheder (hvad med Elsebet Kieler samvittighed angående drab?), øv ikke Vold mod andre Religioner end Voldsreligionerne, skænk hvert Menneske Adgang til ufordrejet Retfærdighed, sky som Pesten Forfølgelse af det værgeløse. Og glem saa ikke, at I har et tusindaarigt Riges Kronjuveler at væрге, ikke blot for i dag, men for en tusindaarig Fremtid, og at de tre første og største af de Juveler hedder: Æren, Æren og Æren. Dette er det første og det sidste, og *kan i I ikke væрге den*, er det bedre, I ikke er til...”²⁵

Kort om Elsebet, Jørgen, Bente og Flemming Kieler og Klaus Rønholts livsforløb under besættelsen. De var alle medlemmer af modstandsgruppen Holger Danske 2.

Elsebet von Führen Kieler (1918-2006), studerede litteratur. Var involveret i trykning af illegale blade, transport af jøder til Sverige. Anholdt 16.02.1944, løsladt 01.10.1944. Ophold i Vestre Fængsel, Frøslevlejren og Horserødlejren. Studerede videre efter besættelsen til cand.mag. i sammenlignende litteratur. Udover uddannelsen på Københavns Universitet, var hun på studieophold i USA, Italien, Frank-

De fire Kieler søskende:
Elsebet og Bente, Jørgen og Flemming
Fanget af Gestapo
Fotograferet i Vestre Fængsel februar 1944
Foto: Frihedsmuseet

rig, Belgien og studerede teologi på Institut Catholique i Paris 1952-54.

Jørgen von Führen Kieler (1919-2017), stud.med. Trykning af illegale blade, hjælp jøder til Sverige og udførte sabotage.

Anholdt i Aabenraa den 06.02.1944 efter ildkamp under en mislykket sabotagehandling. Derefter Vestre Fængsel, dømt til døden (dommen ikke fuldbyrdet), Frøslev Lejren, KZ-Neuengamme, KZ-Porta Westpfalica. Kom hjem med de hvide busser i april 1944.

Bente von Führen Kieler (1920-2019), gift von Führen West. Seminarieelev.

trykning og fordeling af illegale blade, hjælp jøder til Sverige.

Mange sabotører og jøder overnattede i de fire søskendes lejlighed, hvor de to søstre stod for sengepladser og bespisning. Fanget af Gestapo og indsat i Vestre Fængsel fra den 16. februar til 30. maj 1944.

Flemming von Führen Kieler (1922-2009), stud.med. I forbindelse med sabotagehandling anholdt i Aabenraa den 06.02.1944. Derefter Vestre Fængsel, dømt til døden (dommen ikke fuldbyrdet), Frøslevlejren, KZ-Neuengamme, KZ-Porta Westpfalica. Kom hjem med de hvide busser i april 1944.²⁶

Klaus Rønholt (1923-44), stud.polyt. Var med til flere sabotager. I 1944 med et såkaldt "rejseshold" i Sønderjylland for at sabotere bl.a. Aabenraa Motorfabrik. Blev såret under en ildkamp, fanget og ført til Vestre Fængsel, Frøslevlejren, KZ-Neuengamme, derfra til en lejr i Husum, hvor han døde 20.11.1944. Efter befrielsen hjemført og begravet på Tybjerg Kirkegård ved Haslev.²⁷

Den 28. marts 1945 blev Elsebet Kieler optaget i den katolske kirke. Om hendes første hellige kommunion (altergang) skrev hun i et brev til en ven noget, der har relation til denne artikel:

"Ved min optagelse i Kirken 28. marts 1945, som det år var onsdag i den stille uge, og den første hl. Kommunion i St. Augustins Kirke på Jagtvejen fik jeg et chok, fordi en tysk soldat i uniform knælede ved siden af mig. Det var i krigens sidste år og mine to brødre sad endnu i kz-lejr, levende eller døde. Jeg vidste, hvad dette sammentræf betød: 'Elsk din næste...din fjende' og jeg tilsluttede mig i strid med alle mine følelser. Da oplevede jeg i den første hl. Kommunion en første kontakt med Vorherre."²⁸

Elsebet Kieler var i 1972 med til at oprette Katolsk Forlag, som hun blev leder af indtil år 2000. I min søgning efter specielle bogtitler talte jeg flere gange

med Elsebet Kieler og mødte hende et par gange ved arrangementer på klostret Aasebakken. Hun var en stærk personlighed og et imødekommende og hjælpsomt menneske.

Da jeg i 2006 skrev manuskript til bogen *Kaj Munk og Tyskland – Teater og politik*, ville jeg tale med hende angående brevene til Kaj Munk, men hendes bror Jørgen Kieler frarådede det og fortalte, at hun var så hårdt angrebet af Alzheimers sygdom, at en samtale ville være nytteløs.

Efter besættelsen skrev Arne Sørensen: ”Det var de stærkt venstreorienterede og dem, ’for hvem Kristendommen virkelig var Alvor,’ som ’ivrigst og mest konsekvent er gaaet ind i Frihedskampen med den fulde Risiko”²⁹.

Det er ikke denne artikels ærinde at nedskrive Kaj Munks indsats under besættelsen. Den var stor og betydningsfuld og kostede ham livet.

Men de her nævnte meget unge modstandsfolk og mange andre med dem gjorde en ligeså stor, alvorlig, modig og farlig indsats.

Elsebet von Führen Kieler slog - trods Kaj Munks rabiaterne opfordring - ingen mennesker ihjel, men var med til at redde mange jøder og modstandsfolk fra bødlerne og dermed fra døden.

Elsebet Kielers minde fortjener respekt.

1 Elsebet Kieler (1918-2006), mag.art. litteratur, aktiv i modstandsgruppen Holger Danske 2.

2 Breve fra Elsebet Kieler til Kaj Munk, brev I - 30.05.1943, brev II - 15.06.1943. Kaj Munk Forskningscentrets Arkiv.

3 Jørgen Kieler (1919-2017), dr.med., gruppeleder i modstandsgruppen Holger Danske 2.

4 Flemming Kieler (1922-2009), cand.med., aktiv i modstandsgruppen Holger Danske 2.

5 Jørgen Kieler: Hvorfor gjorde I det?, Gyldendal 2001. s. 184.

6 "Kristus og Danmark", 3 Prædikener 1943. Mindeudgaven, Prædikener København 1948, s. 336.

7 Afstemning med kugler. Salmonsens 1915.

8 Folketingsvalgene 1939 og 1943.

9 Formodentlig Flemming Friis Hvidbjerg (1897-1959), dr.theol., professor ved Københavns Universitet.

10 Antikominternpagten, en 1936 indgået aftale mellem Tyskland og Japan om bekæmpelse af Komintern

(Kommunistisk Internationale) og Sovjetunionen. Antikominternpagten blev i november 1941 underskrevet af Danmark ved udenrigsminister Erik Scavenius, dog med visse undtagelser for Danmark.

11 Ernest Renan (1823-92), fransk orientalist og religionshistoriker.

12 Nirvana: 1. det endelige mål for religiøs stræben ifølge buddhismen. 2. sted eller tilstand med uendelig lykke.

13 Robert Burns (1759-96), engelsk digter. (Burns bliver stadig sunget i Danmark, og det er på grund af Jeppe Aakjærs oversættelse af "Auld Lang Syne" til "Skuld gammel venskab rejn forgo").

14 "Kristus og Danmark", 3 Prædikener 1943. Mindeudgaven, Prædikener København 1948, s. 336.

15 Jørgen Kieler: Hvorfor gjorde I det? Gyldendal 2001, s. 185.

16 Nazisternes bogafbrændinger fandt sted den 10.05.1933.

17 "Gerlevtalen", 1940, Mindeudgaven, Dagen er inde, København 1949, s. 177-178.

18 Maxime eller Maksime. Sætning der udtrykker en leveregel eller et grundlæggende princip.

19 Jørgen Kieler: Hvorfor gjorde I det?., Gyldendal 2001, side 171-172.

20 Tyskernes indsamling af de danske jøder begyndte natten mellem den 1. og den 2. oktober 1943.

21 Bente Kieler (1920-2019), aktiv i modstandsgruppen Holger Danske 2.

22 Klaus Gustav Peter Rønholt (1923-1944), polytekniker, aktiv i modstandsgruppen Holger Danske 2.

23 "Jeg følte angst – men ikke for døden", Jørgen Kieler i samtale med Niklas Ernst. Berl.Tid. 03.05.2014.

24 "Af en ung Hjelpepræsts Breve" af Per Stig Møller i Munkiana nr. 56, s. 35.

25 "Kristus og Danmark", 3 Prædikener 1943. Mindeudgaven, Prædikener København 1948, s. 339.

26 Oplysninger er fra: Nationalmuseet Modstandsdata-basen.

27 Oplysninger er fra: Kendtes Gravsted.

28 Nekrolog i Katolsk Orientering skrevet af Hans Jensen, 2006.

29 Kristeligt Dagblad, 20.12.2019.

Fra ”Tør vi” til ”Bør vi lade være”?

Af Svend Aage Nielsen

Forfatteren
Svend Aage Nielsen

At Ricardt Riis nærer en langvarig aversion mod teater-opvækkelsen af Inger i *Ordet*, kan læsere af Munkiana ikke være i tvivl om.

Desværre synes den så dominerende, at han ikke ænser,

at den status, som *Ordet* har indtaget og stadig indtager, modbeviser, at hans aversion er grunden til en svigtende interesse for Kaj Munk. Senest ved opførelsen af netop *Ordet* på Aarhus Teater. Selv Politiken skrev stort om det.

Til Riis' projekt, at omskrive slutningen på *Ordet*, må man ærligt spørge: Skal et ændret *Ordet* så lanceres som værende et drama af Munk/Riis? Det vil ikke gå an, for en ændring vil ikke være fair mod Kaj Munk. Hans skuespil må vi tage, som de er. Det vil heller ikke være fair at kalde det et Riis drama? Så det er et projekt, der er mere umuligt end en teateropvækelse af en endnu levende skuespiller.

Ricardt Riis må derfor leve med sin aversion og søge at bearbejde den. For eksempel ved at genlæse anmeldelser og indlæg mod sin bog og argument for argument overveje, om de kan tilbagevises? Herunder at svare på de spørgsmål, han er blevet stillet i anmeldelsen af hans bog. Hidtil forekommer han at være resistent mod fremførte argumenter, fra

hvem der er indlevet i Kaj Munks barndom og ungdom. Kaj Munk fik fra barndommen af en så inderlig tro, at han i sin aftenbøn kunne bede først ”godnat far” og siden ”godnat far og godnat mor.” Han kunne skrive gribende om at have en mor i Himlen.

I den af Indre Mission prægede opdragelse, som han fik, indgik det ikke at stille tvivlstegn til underne i Det nye Testamente. Det har Riis gjort med ordene:

”Vi må i dag som aldrig før økonomisere med underne.” Det får ham til at fravælge Jesu opvækkelser af Lazarus - som ikke fornøden for sin tro. Munkiana nr. 42, 2009.

Da jeg selv er vokset op i et hjem præget af Indre Mission, kan jeg bekræfte, at det undrede mig jævnligt, at der aldrig blev stillet det spørgsmål: Hvorfor tager vi ikke Jesus på ordet - i vore dage? Det spørgsmål fremgår også af Kaj Munks opvækst med dem, der døde fra ham, far, mor og nære venner i disse ungdomsår.

Lærer Wested ser forløbet ved sin hustrus død som en optakt til *Ordets* senere frem-

komst. Lærer Fjelking i Vedersø fortæller, at Kaj Munk var så påvirket af dødsfaldet på Hugvej, at da han kom til hjemmet, brast han i gråd ved synet af den døde mor med sit døde barn hos sig. Han fortæller videre, at Kaj Munk i sin ligtale gik ud fra salmen ”Du herre Krist...” 4. vers: ”Jeg være vil, o Jesus mild, hvor du mig helst vil have...”

På den baggrund forekommer det ikke uforståeligt, at Kaj Munk ”gik planken ud” og skrev en form for fortsættelse af Jesu undergerninger. At han erfarede, at det var: ”Ej blot til lyst” – som der står over Det kgl. Teaters scene - det blev modtaget, er der mangfoldige tegn på. Men et af hans ydmyge svar var: ”Du ængstelige, svage menneske, du har lov til at bede til Gud.”

Af kilder kan nævnes:

Kaj Munk: Foråret så sagte kommer og Ordet.

Ricardt Riis’ artikel i Munkiana nr. 42.

Bogen: Ricardt Riis: Et spark til Himlens dør... 2013.

Samt min anmeldelse af bogen i Munkiana nr. 52.

Så rådet skal være til Ricardt Riis: Omvend spørgsmålet: ”Tør vi” til ”Bør vi lade være”?

Til slut et spørgsmål: Kan min opvækst i et Indre Missionsk hjem og min indlevelse i Kaj Munks liv fra barndom og ungdom, vor oplevelse af at være klokker på Regensen og vor tid som stud.theol. og præstegernings oplevelser, være grunden til, at Claus Grymer, i sin anmeldelse i Kristeligt Dagblad, skrev om min bog: ”Kaj Munk: Jeg beder virkelig meget undskyldte.”: ”Svært er det at forestille sig, at hans dybe og detaljerede indsigt i digterens liv og virke overgås af nogen anden.”

Ordet. Aarhus teater 2020

Anmeldelse.
Artikel af Paul Gerhard
Schoenborn i temahæftet
”Tu deinen Mund auf
für die Anderen”. 2020

Af Christian Hartung

Paul Gerhard Schoenborn: *Der Jude Jesus war sein Leitstern – seine Waffe war das Wort. Über das prophetische Zeugnis des dänischen Märtyrers und Dichterpfarrers Kaj Munk. I: „Tu deinen Mund auf für die Anderen“.* Themenheft 2020, *Gesellschaften für Christlich-Jüdische Zusammenarbeit. Deutscher Koordinierungsrat*

Christian Hartung

Det er endnu ingen selvfølge, at kristne og jøder virker sammen. Det er det ingensteds – og i Tyskland, hvor Holocaust blev planlagt, er det da mindst selvfølgeligt.

Men allerede i 1948-49 blev de første selskaber for kristen-jødisk samvirke grundlagt bl.a. i München og Berlin.

I 1949 blev det tyske Selskabernes Koordineringsråd grundlagt, og i dag findes der mere end 80 lokale og regionale selskaber i Tyskland. Hvert år udgiver rådet et fint tematisk hæfte. For 2020 er temaet: ”Luk munden op for de andre”.

I dette års hæfte findes en artikel af den kendte Paul Gerhard Schoenborn om Kaj Munk. I artiklen belyser Schoenborn, hvordan Munk i foredrag og gennem avisartikler og skuespil forsvarede de svage og forfulgte; i dette tilfælde jøderne.

Schoenborn skitserer Munks udvikling – for en udvikling er der tale om, når det drejer sig om Kaj Munk.

I sidste nummer af Munkiana har Jon Høgh skrevet om Munks udvikling fra at ”være fuldblods diktaturtro” til at kritisere diktatorerne og begynder at udvikle en forandret indstilling til demokratiet.

Den ”fuldblods diktaturtro” Kaj Munk ytrede sig begejstret eller i det mindste forstående over for Hitlers første skridt som Tredje Riges fører. Men det varede ikke længe, før Munk indså, at Hitlers jødepolitik var hverken human eller forenelig med den kristne tro. Det må beklages, at de fleste af Munks tyske kollegaer ikke indså det, heller ikke 1945.

Selv efter 1945 bevarede de tyske kirker en højlydt tavshed overfor emnet, som først blev brudt ved den rheiniske kirkes synodalbeslutning i januar 1980 om et fornyet forhold mellem kristne og jøder.

Sådan set er det højst bemærkelsesværdigt, at Kaj Munk så tidligt som i 1936 og 1938 protesterede offentligt mod Hitlers jødeforfølgelse og tyske kristnes andel i den. Schoenborn nævner to af Munks tekster i ”Jyllands-Posten”: den ene fra 29. november 1936, hvor Munk diskuterer, under titlen ”Det kristenfjendske Tyskland”, et af datidens tyske ideologiske skrifter: Gustav Frenssen, ”Der Glaube der Nordmark” (Nordmarkens tro). Munks andet indlæg er ”Aabent Brev til Mussolini” en uge efter novemberpogromen i 1938. I ”Det aabne Brev ...” pålægger Munk Mussolini, at han skulle påvirke Hitler – som er brevet egentlig adressat – til at afslutte jødeforfølgelserne, mens han i det første indlæg, ”Det kristenfjendske Tyskland” skarpt kritiserer – endda enig med flere tyske teologer – Frenssens forsøg at skille kir-

ken og Israel, kristen tro og jøden Jesus, fra hinanden. Schoenborn citerer Munk: ”Det centrale i Kristendommen er Jesus. Ikke mindre. Nej, men da saa min Sandten heller ikke mere. (...) Men denne Jesu var ikke-Arier? Det maa indrømmes. Da Gud skulde have født sin Søn, kunde han ikke bruge et Herskerfolk med Anlæg for Højhedsvanvid.”

Schoenborn fastslår, at Munk også i andre skrifter i denne tid ytrede sig på samme måde. Og så kommer han til Munks drama ”Han sidder ved smeltdiglen”, som han kalder ”ein politisches Warnstück” (et politisk advarselsstykke). Indtil udbruddet af Anden Verdenskrig så mere end 160.000 danskere dramaet. Schoenborn citerer passager fra stykket, hvor en nazistisk kulturfunktionær kalder jøderne ”Fejeskarnet i Folkenes Rendesten, (...) blottede for Tro, for Idealer” og en biskops ironiske svar, at det sikkert også var jødernes skyld, når det regnede, og hans kone ikke kunne tørre vasketøjet – og biskopens bekendelse: ”En Israelit har lært min tyske Mund Morgen og Aften at sige: ’Forlad os vor Skyld, som og vi forlader vore Skyldnere!’ Lovgiv saa, kristeligt, for dette Folk i vort Folk! Men at tage Menneskerettighederne fra Mennesker, er at gøre sig selv til Forbryder.”

Men der tales ikke kun om jøderne i Munks drama, de får derimod selv lov til at tale om deres lidelser. Den tysk-jødiske sangerinde, Sarah Levi, som virker under falsk identitet som professor Menschs assistent, hjælper ham med at bevise, at Jesus faktisk var jøde (hvis én endnu havde behov for et bevis), og hun skildrer forfølgelserne af jøderne i Tredje Riget meget realistisk. Det er meget

bemærkelsesværdigt, idet Munk har skrevet dramaet allerede i januar 1938, næsten et år før novemberpogromen.

Schoenborn skitserer derpå Munks videre udvikling indtil hans voldsomme død. Schoenborns centrale tese er, at Munk vækkede eller i det mindste styrkede et ”resistenspotentiale”, et potentiale i den danske befolkning til at vise afstandtagen til den tyske besættelse og især nazisternes forfølgelse af jøderne, som begyndte i Danmark så sent som i september 1943. Begrebet ”resistenspotentiale” bliver brugt i den tyske modstandsforskning.

Schoenborn påpeger, at Munks position stemmer overens med de danske biskoppers, som forfattede en protestnote mod den efter besættelsen indledte forfølgelse af Danmarks jøder. Noten blev læst op som hyrdebrev fra alle danske prædikestole den 3. oktober 1943, også af pastor Munk i Vedersø.

Bispernes tekst henviser til, ”at kirkens Herre, Jesus Kristus, fødtes i Betlehem af Jomfru Maria ifølge Guds forjættelse til hans ejendomsfolk, Israel” og at ”forfølgelsen af jøder strider mod den menneskeopfattelse og næstekærlighed, som er en følge af det budskab, Kristi kirke er sat til at forkynde”. Men det vigtige punkt er i mine øjne biskoppernes overbevisning: ”Alle danske statsborgere (har) efter Grundlovens ord lige ret og ansvar for loven og religionsfrihed tilsikret. (...) race og religion kan aldrig i sig selv blive anledning til, at et menneske berøves rettigheder, frihed eller ejendom. Uanset afvigende religiøse anskuelse vil vi kæmpe for, at vore jødiske brødre og søstre bevarer den samme frihed, som vi selv sætter højere end livet.” Havde de tyske kirker bare forklaret dette eller noget tilsvarende i foråret 1933, da forfølgelsen af de tyske jøder satte ind med at fratage dem deres statsborgerlige rettigheder!

Og det var igen Kaj Munk, som i sin prædiken i Vor Frue i København den 5. december samme år 1943 sagde: ”Naar der her i Landet rejses en Forfølgelse mod en særlig Gruppe af vore Landsmænd bare for deres Afstammings Skyld, er det kristeligt ret af Kirken at raabe: Dette er stridende mod Grundloven i Kristi Rige, den, der hedder Barmhjertighed”.

Schoenborn er overbevist om, at Munk ingenlunde var solitær i sin holdning overfor jødeforfølgelsen, men at denne holdning svarede til den, Danmarks kirke beviste: fra dens karitative indtræden for de tyske ”ikke-ariske” kirkemedlemmer 1936 op til hyrdebrevet. Og denne holdning undlod de tyske kirker uheldigvis – ikke så meget fordi de var bange for konsekvenserne, men fordi de ikke ville

indse, hvad jødernes lidelse vedkom den almindelig kristne i Tyskland. Man understregede Jesu menneskelige natur, men ikke, at den var en *jødisk* menneskelig natur.

Hvis Munk havde været en solitær, en ensom råber i ørkenen, så ville hans ord ikke have haft nogen virkning. Men som den konservative, men ikke ensomme danske kristne præst, han var, formåede han at styrke resistenspotentialet også i den danske befolkning, hos helt almindelige mænd og kvinder, som hjalp deres jødiske medborgere over Øresund til Sverige. Schoenborn slutter: Munks „prophetisches Zeugnis wirkte weiter und sein Märtyrertod entfachte den dänischen Widerstand nun erst recht.“ (Munks „profetiske vidnesbyrd virkede videre og hans martyrdød nu først rigtig antændte den danske modstand.”).

Hvad der interesserer os i Tyskland i dag ved denne historie er den klare holdning, Danmarks kirke og en fremragende præst kunne bevise overfor en ensartet historisk udfordring. Naturligvis var det ikke alle præster eller alle danske kirkemedlemmer, som tænkte sådan.

Men i Tyskland var det blot enkelte. En tysk teolog og forfatterinde spurgte i et foredrag, jeg hørte i 2017: Mon ikke de tyske kirker kunne have forhindret jødeforfølgelsen, hvis de var gået til modstand mod den på samme måde som de modstod eutanasi. Spørgsmålet er hypotetisk. Men danske kristne som Kaj Munk viste i hvert fald, hvad der var muligt, hvis man troede på, at det var det.

Ordet på Aarhus Teater

Af Jon Høgh

I begyndelsen af marts var min kone og jeg i Aarhus Teater. Vi havde talt om det længe, for det er ikke så tit, at vi, der bor længst mod vest i Jylland, kører igenem det trods alt vidtstrakte Jylland, for at se et teaterstykke. Men vi ville se Aarhus Teaters nyopsætning af Kaj Munks skuespil *Ordet*, der havde premiere 13. februar i år.

Netop ankomsten til teaterfoyeren købte jeg det smukke program, hvor for- og bagsideomslagene er fine fotografier af henholdsvis et overskyet, men solglitrende Vesterhav og en, ligeledes skydækket mørk klitrække ved hvis fod havgusen har lagt sig, og hvor lagunernes overfladevand er stille, nærmest faldet til ro efter en storm. Et par mennesker med god afstand imellem sig ses vandre på stranden.

Da jeg stod med programmet i hånden, slog det mig, at skuespillets titel, *Ordet*, står med meget store bogstavtyper, mens digterens navn, Kaj Munk, der står nedenunder, er reduceret til måske en bogstavstørrelse 8. Af Kaj Munk, står der med den lille skrifttype.

Det har sin årsag. Dramaet er en ved instruktør Anja Behrens og dramaturg Tine Voss Illum, og med underlægningsmusik, noget radikal bearbejdelse af Munks drama fra 1925. Det fremgår klart af regien, idet stykket foregår på en strandbred omkring et møbel, der fungerer både som bænke og seng og en bære eller sarkofag. Teaterscenens baggrund er videoprojektioner af et evigt brusende Ves-

terhav, der sommetider udskiftes med et vue over klitrækken og ensomt liggende kirke helt ud til den stejle skrænt mellem hav og land. Det er altså ikke Kaj Munks kirke i Vedersø, men måske kirken i det lidt nordligere Trans, der er kommet med i *Ordet*.

Mens publikum søger op til og finder plads i de magelige teaterstole, ligger Johannes, *Ordet*'s absolutte omdrejningsfigur, nøgen og i en meget akavet fosterstilling – hvis hans sammenkrøbne menneskefigur skal illudere en fosterstilling – i strandsandet ved siden af møblet. Straks man har sat sig, rettes ens blik imod ham, og man kan sidde og undre sig over, hvorfor han egentlig skal ligge der. Der er ikke noget tæppe at trække fra – dramaet udspilles på godt 1½ time uden afbrydelser; aktbegrebet er med andre ord udryddet i denne forestilling.

Men Johannes kan jo ikke blive liggende dér, så det første, der sker, da spillet går i gang, er, at han kommer op at stå og hjælpes i bukser og skjorte, som han, hvad sidstnævnte klædningsstykke angår, på et tidspunkt aftager, og derefter og i resten af teaterstykket optræder han nøgen på overkroppen og på fødderne.

Som sommerturister på en vestjysk strandbred er alle personer i øvrigt barfodede hele stykket igennem. Johannes' hele mundering for en profet at være ville sikkert ikke have tiltalt skuespillere som Henrik Bazon, Preben Lerdorff Rye, eller hvem der ellers har spillet mirakelmanden, dødeopvækkeren Johannes Borgen. Gud ved, hvad Kaj Munk ville have tænkt herom, hvis han havde siddet blandt publikum i Aarhus Teater?

I kraft af sin nøgenhed mangler Johannes karisma. Det kan godt være, at Jesus var til dels nøgen, da han blev døbt af Johannes, en helt anden Johannes, men han var det sikkert ikke, når han opvakte døde til livet. Instruktøren og dramaturgen, og scenografen David Gehrt, har ikke levet sig helt og fuldstændigt ind i stykkets alvor og indhold, der i Munks kun af ham selv bearbejdede og ordrige drama kun afspejler sig igennem de både humoristiske og alvorlige replikkers særdeles meningsfyldte intensitet, der på scenen tydeligst i de ældre opførelser, men også i Carl Th. Dreyers filmatisering af Ordet, fremkom, da skuespillerne lagde hele deres sjæl i fremførelsen af dem igennem ordvekslingerne i stuen på Borgensgård og hjemme hos den indremissionske Peter Skrædder. Sådan er det ikke fuldstændigt på strandbredden et eller andet sted ved Vesterhavet.

Ellers må medgives, at stykkets kronologi stort set er den samme som i Munks skuespil. Men det er stærkt beskåret.

Hvorfor det er det, sludrer Anja Behrens og David Gehrt om i programartiklen 'Tro, tvivl og mirakel'. Instruktøren og scenografen fortæller, at de efter sammen at have læst Ordet ud i én køre, sad med en følelse af, at mange ord blev brugt til at skildre hverdagen, miljøet og tiden.

Det resulterede i, at de valgte at bortskære halvdelen af teksten til en halvanden times forestilling, hvor mange situationer, som der hos Munk blot blev talt om, skulle erstattes af fotografiske billeder, som viser det, der sker.

Det kan jeg godt se nytten af for et nutidigt teaterpublikum, der er mere fortrolig med at analysere billeder end stærkt udtrykte og sagte situationsord.

Det gælder f.eks. i det sanselige møde

mellem de meget forelskede unge mennesker, skrædderdatteren Anne og Borgensgårdssønnen Anders, som skrædderen af modsætningsforholdet mellem de to familiers religiøse opfattelser, ikke vil skal udarte sig til andet end en ungdomsforelskelse. Men de føler selvfølgelig – tilsvarende som Munk ville det – at det gerne skulle udvikle sig til ægteskab. Sammen ligger de på stranden, hvor deres forhold, hvis de ikke var blevet forstyrret, med ét ville have ændret sig til noget helt andet end slet skjulte ømme øjekast og akavede forsøg på at holde lidt i hånd.

Ordets udgang var, som den skulle være, i hvert fald hvad opvækkelses scenen angår. Men før den finder sted, oplever vi endnu, og denne gang et stærkt sanseligt drama. Efter at den døde Inger Borgen, fuldstændigt afklædt, var lagt på båren, begyndtes og gennemførtes af alle hendes nærmeste pårørende en meget grundig afvaskning af hendes legeme.

Så iføres hun sine hvide ligklæder, og hun blev lagt på strandsandet, hvor Johannes opvækker hende; og hun rejser sig og fremstår derefter i al sin renhed og skønhed, omgivet af sine kære, omtrent på det samme sted, hvor Johannes ved stykkets begyndelse lå sammenkrøben og nøgen.

Efter at skuespillerne havde modtaget deres applaus, listede vi forsigtigt af sted fra vore pladser ned mod foyeren.

Undervejs ned ad trapperne sagde min kone til mig: Det var da en god oplevelse. Synes du ikke?

Jo, svarede jeg. Det var godt at se Ordet. Det mener jeg, trods alt.

Kaj Munk som journalist – holdning og stil

Af Knud Erik Andersen og Anker Gemzøe

Livet igennem var Kaj Munk næsten lige så optaget af journalistik som af digtning. Ifølge erindringsværket *Foraaret saa sagte kommer* (1942) begyndte han omtrent lige så tidligt med indlæg til aviser som med sine litterære forsøg, og der er også en prøve på det i opsamlingsværket *Med Sol og megen Glæde* (også 1942).

Journalistikken og litteraturen trak vekselsvis i ham. Især når han følte Danmark truet, var det rollen som meningsdanner og profet, der stod som det vigtigste for ham. Bekymringen fulgte ham det meste af livet, men den var særligt påtrængende under og efter Første Verdenskrig og op til og efter udbruddet af den Anden. Under de bitre konflikter omkring Sønderjyllands Genforening med Danmark i 1920, havde han det ifølge sine erindringer således:

Det dagedes klarere og klarere for mig, at skulde der være Haab om en Fremtid for det tusindaarige danske Folk, maatte der en Sindsforandring til i det. Det, Danmark havde Brug for, var en Profet. Det faldt over mig som noget meget tungt, at hvad jeg havde Evner til at være, var blot Digter” (283).

Og i ”Gerlevtalen” fra sommeren 1940 anklagede han ”Kunsten og mig selv, især mig selv, for at have givet Skønheden for meget og Sandheden for lidt, for at have ladet Æstetikken sidde over Profeten” (Munk 1949: 180).

De stilgreb, som Kaj Munk anvender i sin

journalistik, er vel at mærke de samme, som han bruger i alt, hvad han har skrevet. Et meget sammensat sprog i mange tonerarter og spring fra et højt til et lavt stilleje er karakteristisk for ham. Stilen er manden. Den modsvarer nøje de selvmodsigende tilbøjeligheder i Kaj Munks ustabile personlighed. Marc Auchet har karakteriseret hans stil således: ”Hans stil er rastløs, sprælsk, altid meget levende, ofte nærmest talesprogsagtig, der er ideer i trængsel, nogle gange i direkte konflikt” (Auchet 1997: 39). Hertil svarer også et ønske om til hver en tid og uanset genre at skille sig ud, at provokere og at underholde.

Ligesom de samme stiltræk kan findes over alt i Kaj Munks skrifter, er der flydende overgang mellem journalistiske genrer, prædikener og litteratur. I lighed med andre af tidens forfattere offentliggjorde Kaj Munk alt muligt i aviser og tidsskrifter: digte, noveller og anden kortprosa, rejseskildringer, naturskildringer og ikke mindst jagtbreve (som siden blev selvstændigt udgivet), portrætter, boganmeldelser, teologiske og kirkelige indlæg samt hårdkogt politisk polemik. Og når Kaj Munk polemiserede og moraliserede entydigt i sine prædikener, var han ikke mindre grov i sine virkemidler, end når han ytrede sig som meningsdanner i aviserne. Når han ikke kunne holde pegefingern tilbage i sine litterære værker, forholder det sig på samme måde.

Alligevel er det vigtigt at fastholde en principiel forskel mellem *funktionen* af de samme stilistiske greb, når Munk tager dem journalistisk i brug som ”Profet”, og når han optræder som ”blot Digter”. Hvor han fx anvender paradokser og ordspil som polemiker, tjener de generelt

til at forklejne og latterliggøre en given modstander, at indsnævre og lukke. Men i Kaj Munks frit fabulerende journalistiske prosa – og endnu langt mere de bedste litterære værker – kan ordspillet have en anderledes funktion.

Herom siger Ulla Albeck i *Dansk Stilistik*: ”Hvor det (ordspillet) ikke udarter til tomt Klangvid, men virkelig lader Tanken slaa en uventet Koldbøtte, kan det være af ganske vittig Effekt”.¹

Retorikken har siden antikken rettet opmærksomheden mod holdningen i ytringer, deres henvendelsesfunktion, deres formål. *Stilistikken* ser nærmere på de figurer og greb, hvorigennem denne funktion kommer til udtryk. I det følgende vil vi først påpege nogle generelle træk i Kaj Munks journalistik på grænsfeltet mellem holdning og stil. Derefter zoomer vi ind på nogle af hans mest karakteristiske retoriske og stilistiske greb gennem en eksempelanalyse af artiklen ”*Barnet er Livet og Fremtiden*” fra 1936.

Kaj Munks journalistiske profil

Kaj Munk var ikke elev af Danmarks Journalisthøjskole, og således ikke trænet i ’nyhedstrekanten’. Så det er ikke hos Kaj Munk, man finder den vigtigste nyhed i første sætning eller i første afsnit. Det er heller ikke den objektive, strengt saglige journalist – dokumentaristen – der giver sin vurdering eller kommentar til dette eller hint. Det er den engagerede, ofte fornøjelige journalist, der udfordrende, til tider flabet, fortæller, hvad han finder rigtigt og forkert. Ikke så underligt, at Christen Friberg i en anmeldelse kalder ham for ”Skorpionen fra Vedersø”.²

Polemikken

Munk synes at elske polemikken. Han bliver ved og ved. Hans svaghed er i vores optik afgjort en manglende vilje til saglig argumentation, hvad han i øvrigt selv indrømmer. ”Hvorfor begynde paa noget saa sagligt og kedeligt som at dokumentere?”³

Skældsord flyver fra ham og til alle sider. I Studenterforeningen siger han i 1935: ”Jeg ligger inde med et komplet Lager af sunde Skældsord mod Politikere, Kritikere, Dramatikere, Presse og Gejstlighed”.⁴

Ganske fornøjeligt kan man måske synes og på samme tid udtryk for, at der i en længere årrække næsten ikke var nogen offentlig debat, hvor han ikke gav sit besyv med. Igen og igen følte han sig kaldet til at forsvare eller angribe synspunkter og holdninger knyttet til vidt forskellige emner: Pacifisme, svangerskabslovgivning, dødsstraf, den nye bibeloversættelse, vejforholdene i Vestjylland, grundlovsdebatten osv.

Polemikken synes i det hele taget at være en del af ham, og i sammenhæng hermed slår det uforskammede for ofte igennem. Kendt er eksemplet med hans ord om lektor K.G. Brøndsted: ”Naar Folk har naaet en vis Alder, maa Ungdommen opgive at overbevise dem og blot vente paa, at de dør”.⁵

Dette citat og flere af samme skuffe gav Munks kritikere noget at bygge på.

Lidenskab

Den medrivende og energiske stil skabte stor opmærksomhed omkring hans synspunkter. Ikke mindst i de sager, der optog ham mere end andre, spores et lidenskabeligt engagement, som også var et ka-

rakteristisk træk hos ham. Lidenskabeligheden gjorde, at Munks artikler kunne bide og rive. Eller som han skriver:

”Sandheden er ikke rolig og værdig og ophøjet. Den bider, river og slaar.”⁶

Dette træk er fremtrædende i de celebre personsager, hvor han ytrede sig markant, fx i Skat Rørdam-sagen, Laier-sagen og Otto Larsen-sagen. Personsager, som Munk fandt anledning til at blande sig i. Ikke fordi han var enig med sagens hovedpersoner, men fordi han fandt det vigtigt at den enkeltes forståelse af sandheden kom frem. For Munk et spørgsmål om en grundlæggende respekt for den enkelte og ytringsfriheden.

Dialogformen

Et særkende for Munk er dialogformen.

Et eksempel fra 1932: ”Er der nogen af Dem, der læser ”Tidehvervet”? Naa ikke! Det glæder mig. Det skal De heller ikke gøre. Oh, De ved ikke engang, hvad Tidehvervet er for noget. Det skal jeg forklare dem. Det er Barthianernes Blad. Aha, De ved heller ikke, hvad Barthianere er for noget. Det var værre; det er meget vanskeligt at forklare. Jo, ser De...”⁷

Underholdende – ja!

Billeder og allusioner

Billedtale var ikke Munk fremmed.⁸ To eksempler:

Der eksisterer næppe det Ord i dansk Tunge, som Rørdam ikke kan finde et rim til. D.v.s. finde – jeg tror, de kommer til ham af sig selv. I alle slags Gangarter. Nogle indfinder sig i Deputation, andre kommer uartigt væltende med en Finger i Næsen.

Naar vi engang har nedsvælget Bærmen af det Nedværdigelsens Bæger, han med

Torden og Taarer har truet os med, og som nu saa kraftigt holdes os for Munden, da vil man ud af hans efterladte Værk hente Syner og Toner til Livet i det unge Storrige Norden.

I en omtale, ”*Der brænder en Ild*”, af Thit Jensens historiske roman *Valdemar Atterdag* hedder det:

Der er aldrig skrevet Mage til Bog paa Jorden. Der er ikke Livsappetit i den, men Livsforslugenhed indtil Glubskhed. Den er som Gedden, der sluger Fisk, som er større end den selv.

Thit Jensen er et Krater. Vore andre Romanforfattere er oftest smaa Lejrbaal af folk, der er ude at ligge i Telt, og det regner.⁹

I sin nekrolog over fætterten Nis Petersen skriver Kaj Munk: ”Nu har Dødens Bor og Dirk og Fil sprængt Nis Petersens Hjerte”.¹⁰

Dette stærke billede, som er et ledemotiv i nekrologen, er samtidig et citat fra Nis Petersens måske berømteste digt: ”*De små børns smil*” fra hans debutsamling *Nattens Pibere* (1926). Sådanne underforståede citater, litterære allusioner, er endnu et karakteristisk træk i Kaj Munks stil, også i journalistikken.

Det overstrømmende - hyperbolet

Til billedet af Munk som sprogkunstner hører, at han kunne være overstrømmende, grænsende til det overgearede i sin ros, når det faldt ham ind. Således også i omtalen af Nis Petersen, hvis hovedværk, romanen *Sandalmagernes Gade* (1931), han ophøjer som ”et Værk, som ingen Fremtid kommer udenom, saa længe Danmark lever og har dansk Aand i sig.”¹¹

Uden forbehold af nogen art hylder Kaj Munk skuespilleren Poul Reumert knyttet til hans 60-års fødselsdag.¹² Munks beundring og respekt for den kendte skuespiller er udtalt. Forbeholdene er væk. Det gælder Poul Reumerts sprog, som ”monumentalt Dansk, og De har alle Bogstavernes Detailler med i Ordets Plastik. [...] Og saa til Slut: til Mester af Kløgt og Vilje og tøjlet Lidenskab, af ensrettet Fantasi, af Fest og Glans og Overskud af Kraft!” Nok kunne Munk være en skorpion i sin brug af sproget, men når det gjaldt Poul Reumert, var hyldesten uden forbehold: ”Bravo, Mester, vi vil gerne bøje Hovedet for Dem og hviske: Tak, Landsmand.” Som det er fremgået, er overdrivelsen som figur, hyperbolet, vel at mærke lige nærliggende for ham i ros og i polemik.

Retorik og stil i en artikel af Kaj Munk

Retorisk set er Kaj Munks journalistik næsten altid holdningspræget: den udtrykker meninger og søger at overtale, er gennemsyret af et ønske om at påvirke

læseren. I den overtalelsesfunktion, som de fleste tekster har noget af, kan man ifølge retorikken hovedsageligt betjene sig af en appel til logos – altså intellektet, til etos – påberåbelse af den talendes troværdighed og appel til sansen for moral, eller endnu mere følelsesbetonet til patos – lidenskab, følelserne.¹³

Journalisten Kaj Munk appellerer udpræget til følelserne. Det viser sig også i de stilgreb, han især søger mod.

I Ulla Albecks klassiske *Dansk Stilistik*, der i sin oprindelige udgave fra 1939 rummer et af de første bidrag til en karakteristik af Kaj Munks stil, nævnes han udtrykkeligt i forbindelse med disse stilfigurer: karakteriserende navne, besjæling, ordspil, gentagelser, antitese (modsætninger, kontrast) og vision (”den Teknik at fremmane Billeder, Syner, Drømme eller lignende”¹⁴).

Vi vil i en eksemplarisk analyse søge at vise, hvorledes stilgreb som disse og flere til samvirker retorisk i Kaj Munks journalistik. Eksemplet er artiklen ”Barnet er Livet og Fremtiden”. Den blev trykt i Jyllands-Posten 31. maj 1936 og genoptrykt i *Himmel og Jord. Kronikker m.m. 1938*.

Artiklen er disponeret i tre dele, som nogenlunde følger retorikkens traditionelle *disposition*. Først ”en sagsfremlæggelse eller fortælling”.¹⁵ I denne første del begynder også næste trin, argumentationen, med en positiv fremlæggelse af den rette holdning (*bevisførelsen*).

I næste afsnit følger så en art referat og *gendrivelse* af modpartens synspunkter. Sidste del skærper så denne *gendrivelse* til det yderste ved at udpege modpartens synspunkter som symptomatiske for samfundstilstanden og udmale de yderste konsekvenser af dem.

Artiklens indledende fortælling er en lille dramatisk situation, dialog med markante replikker: ”En Kontordame i København havde i Paasken Besøg af sin Søster fra Landet. Dér røg altsaa en Krystalvase. ”Og hvad skal jeg gøre ved Skaarene, Mie? Kan man lægge dem i Skraldespanden?” I de københavnske Skraldespande kan man lægge alt, lige fra Glasskaar til Barnelig.”¹⁶

Her bruger Munk karakteristiske stilistiske greb som dramatisering, sidestilling af det umage (glasskår – barnelig) og karakteriserende navn. At den kyniske københavnske kontordame hedder Mie, en moderne forkortelse af Gudsmoder-navnet Maria, rummer en indirekte satire. Artiklen igennem er der udstrakt brug af dramatiserende træk som spørgsmål og svar samt personificerende henvendelse.

Artiklen tager sit udgangspunkt i udbredelsen af barnemord. Barnelig associeres med København, men det tilføjes, at de også kan findes ”i Drænrør paa Markerne”. I hvilken retning skulle staten gå ”for at raade Bod paa al denne Skændsel og Jammer”, er spørgsmålet, og svaret er: ”I een eneste: Til af skabe Ærbødighed for Svangerskabet, til for enhver Pris og paa alle Maader at hilse Barnet velkomment og værne om det, saa saare det overhovedet lader sig ane, saa sandt som Barnet er Fremtiden, er Menne-skeheden, er selve Livet” (201). Det er titelbegrebet, der her slås an, og standpunktet funderes i en *vitalistisk* tankegang, som den er gennemgående over alt hos Kaj Munk.

I ægteskaber bør det igen være sådan, ”at et Hjems Sundhed maales paa Børne-flokkens Tal”. Hvad ”uægte Børn” angår, tages der afstand fra både forførere og

forførte – ”men – men – men – o, forunderlige Liv i al din dybe Ulogik, vi vover at følge dig! – i samme Øjeblik den unge Pige viser sig frugtsommelig, er der ikke længere Tale om Brøde eller Ynkverdighed; thi hun er helliget af det Liv, hun skal føde” (ibid.).

Denne passage kombinerer til overflod fire stilistiske figurer. *Gentagelse* i form af *epizeuxis*: identisk gentagelse af samme ord. *Besjæling* af det abstrakte ord ”Liv” i sammenhæng med *apostrofe* – personificerende henvendelse til det besjælede begreb. Og endelig *paradoks*: Livet bør følges i sin ”forunderlige Ulogik”.

Den retorisk effektfulde gentagelse, *epizeuxis*, anvendes også i den efterfølgende besværgelse, at ”en kristen Stat har Pligt, Pligt, Pligt til at gøre alt, hvad den evner, for at en Kvinde i det Øjeblik, hun første Gang fornemmer dette hemmelige Tegn inde paa sit Væsens dunkle Tavle, skal opleve sit Livs rigeste Stund” (202).

Over for moderskab bør ingen form for forargelse tolereres, hedder det i denne indledende standpunktmarkering. Den hjælp til enlige mødre, Munk her anbefaler, blev rent faktisk varetaget af *Mødrehjælpen*. Den blev stiftet som en privat hjælpeorganisation i 1926, men blev inddraget i de sociale reformer i 1930’erne. Her fik den ganske stor betydning, bl.a. gennem initiativer til en uddannelse af *socialrådgivere*.

Artiklens første del munder ud i en absolut enten-eller-erklæring: ”Et Barn bliver til, for at det skal fødes, en Kvinde undfanger, for at hun skal blive Moder. Alt andet er Forbrydelse og Svineri” (ibid.). Fremlæggelse og ’positiv’ argumentation sætter rammen for en *gendrivelse* gen-

nem kontrast. I denne antitese mellem moderskab og forbrydelse reduceres alle spørgsmål omkring seksualitet, undfangelse, fødsel og børns vilkår til et enkelt alternativ under afvisning af alle andre muligheder og nuancer.

I midterdelen kommer der kød på denne gendrivelse, idet den konkrete anledning til artiklen introduceres:

Hr. Steincke, en Mand halvfuld af sund Tænkemaade, har nedsat en Kommission til at overveje hele dette Spørgsmaal, og den har i disse Dage ladet høre fra sig. Man kan ikke just sige, at det er de her optrukne Stier, disse Herrer og – o, Ufattelighed! – Damer er slaaet ind paa.

Denne Komité til Udryddelse af Menne-skeliv fremsætter Forslag, bag hvilke der ligger et Syn paa Elskoven, som – ført ud i Konsekvensen – stiller den paa Fod med Sager som Bajerskøl og Snaps, for hvilke Ingredienser man jo ogsaa kan ud-pumpes, om man er kommet for Skade en Aften og har nydt til Overmaal (202).

At Steincke er ”halvfuld af sund Tænke-maade” er et for Munk typisk *ordspil*, en studentikos *brander*, der krediterer ministeren for hans meget forsigtige holdning; Steincke vendte sig konsekvent imod at anerkende *sociale* indikationer for abort. At kommissionen også overvejede sådanne muligheder i lyset af mange fødsler i fattige, børnerige arbejderfamilier, kvalificerer den i Munks fremstilling som en ”Komité til Udryddelse af Menne-skeliv”. Kvinders deltagelse i dette arbejde udløser et højlydt *udbrud*: ”o Ufattelighed! – Damer”. Det er ubestemmeligt, om det er kvinders deltagelse i en sådan kommission eller de overvejelser og anbefalinger, de deler med andre i den, der er ufattelig(e).

Den livsholdning, at elskov er livets mål på linje med andre tidsfordriv, ses som et tidstypisk udtryk for en homoseksuel nivellering af kønnene, der har sit udgangspunkt i Verdenskrigen: ”De unge Mænd i Skyttegravene havde ikke andre end sig selv. Men den Vane kan Pigerne jo sagtens tjene dem i. Naar de faar klippet Haaret af og sultet Brysterne af sig og en Cigaret vippet ind i Mundvigen, ’saa mangler de jo ikke saa meget’, som der stod i visen, for at være Dreng selv” (ibid.).

Efterkrigstidens kvindemode forklares som en indrømmelse til mandlig homoseksualitet.¹⁷ Holdningen til elskov er endnu en konsekvens. Og til denne holdning svarer opfindelsen og udbredelsen af prævention. Denne æra i menneskeheden historie navngives med ironisk begejstring ”Gummitiden”: ”Lykkelige Tid! Frigiorte Menneskeslægt! Forbi er Stenalder, forbi er Jernalder! Gummitiden er inde: Ned ad Bakke farer vi paa det fjedrende Gummi, og vil nogen føle paa Pandeben eller Rygrad, saa siger det Svup” (203).

Artiklens sidste del forbliver i et ironisk og grotesk toneleje. Heri udfoldes det billedlige i et skrækindjagende fremtidsyn af den ’fagre nye verden’, som kommissionens arbejde forjætter. Dansen går, ikke om en guldkalv, men om noget, der ligner en narresut.

De næste skridt er ”Drabspavilloner i alle Stationsbyer”; seksualundervisning i skolerne; og da ethvert svangerskab ”medfører Mulighed for en Forringelse af Moderens personlige familie- og samfundsmæssige Stilling”, er den logiske, ultimative konsekvens ”Forbud mod Fødsler”. Jordens skæbne er allerede foregrebet af månen, der har god grund til at grine fjollet: ”Den har ogsaa engang

haft Mennesker, der gennemgik alle Grader af Civilisation. Og nu hænger den der og dingler, idiotisk, uddød, ingenting til” (204).

Artiklen, der begyndte med et lille hverdagsdrama, munder ud i en kosmisk vision af menneskehedens undergang. Alle de oplysningsmæssige, helbredsmæssige og sociale problemer, som den omtalte kommission har søgt at forholde sig til, reduceres til et mål om at udrydde menneskelivet. Homoseksuelle tendenser, formindsket polarisering af kønsroller, udviklingen i kvinders tøj- og kroppsidealiser (som den viste sig i 1920’erne), seksualundervisning i skolerne, adgang til prævention og enhver mulighed for abort, uanset begrundelse, er alle udtryk for ”Gummitiden”, symptomer på den sygdom til døden, hvis prognose er menneskeslægtens undergang.

Der er ironisk satire og overstrømmende profetiske dimensioner i denne *åbenbaring*, dette apokalyptiske *syn* af de sidste tider. Retorikkens virkemidler samstemmes i en *overtalelse* og *gendrivelse* med en stærk appel, ikke til *intellektet*, men – i overensstemmelse med livets ”dybe Ulogik” – til *følelserne*. Denne rettedhed kommer til udfoldelse gennem en righoldig brug af dertil egnede stilistiske figurer og greb.

Kaj Munks journalistik omfatter som nævnt en hel del andre genrer og tonaliteter. Men holdning, retorik og stil i ”Barnet er Livet og Fremtiden” er meget karakteristisk for Kaj Munks profetiske *meningsjournalistik*; således også for hans gentagne forsøg på at overtale den danske offentlighed til at indse demokratiets nedrighed og diktaturets mange

fortrin. I disse forbindelser smeltede traditionalisme og vitalisme sammen i en hård blanding.

Stil og holdning

– bredde og snæverhed

I sprog og stil har den farverige Kaj Munk ’paletten fuld’. Gennem dramatiske situationer, slående dialoger og opfindsomme navne fanger han på fornøjelig vis sine læsere, der *må* videre i teksten. Anråbelse af besjælede begreber og personificerede værdier, krydret med affyring af flabede brandere, bidrager til underholdningen. Slående billeder, manende gentagelser og knaldende antiteser slår pointerne fast. Begeistrede eller satiriske overdrivelser anskueliggør positive og negative konsekvenser. Og det hele munder ud i uafrystelige profetiske syner. Skribentrollerne skifter mellem den gode fortæller, den lidenskabelige beundrer, den engagerede naturelsker, den ironiske ordvrider, den aggressive polemiker og den bidende skorpion.

Engagement, stilistisk opfindsomhed og flair for det underholdende kendetegner Kaj Munk i alt, hvad han har skrevet.

I hans bedste værker gør det retoriske og stilistiske højtryk, der stiller os over for udfordrende livsvalg, fremstillingen tankevækkende og øjenåbnende. Når retorik og stil i meningsjournalistikken står i en moraliserende hensigts tjeneste, bliver den først og fremmest polariserende og snæversynet reduktiv.

Litteratur

- Munk, Kaj 1942: *Med Ordets Sværd. Danske Prædikener 1941-42*. København: Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck).
- Munk, Kaj 1948: *En Digters Vej og andre Artikler*. Kaj Munk Mindeudgave. København: Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck).
- Munk, Kaj 1949: *Dagen er inde og andre Artikler*. Kaj Munk Mindeudgave. København: Nyt Nordisk Forlag (Arnold Busck).
- Munk, Kaj 12. december 1939: Nationaltidende.
- Munk, Kaj 7. april 1935: Nationaltidende.
- Munk, Kaj 24. september 1932: Jyllands-Posten.
- Munk, Kaj 30. oktober 1932: Jyllands-Posten.
- Munk, Kaj 17. november 1940: Nationaltidende.
- Munk, Kaj 14. marts 1943: *Nis Petersen in memorandum*. Jyllands-Posten.
- Munk, Kaj 25. marts 1943: *Til lykke, Poul Reumert*. Berlingske Aftenavis.
- Albeck, Ulla (1939)1963: *Dansk Stilistik*. København: Gyldendal.
- Andersen, Knud Erik 2018: "Hvilke hovedtemaer præger Kaj Munks journalistik, og hvordan var han som journalist?" *Munkiana nr. 63*.
- Andersen, Knud Erik 2019: "Hvordan argumenterer Kaj Munk?" *Munkiana nr. 65*.
- Andersen, Knud Erik 2019: "Hvordan fremtræder Kaj Munk i dagbladene?" *Munkiana nr. 66*.
- Auchet, Marc 1997: *De lollandske stjerner: Kaj Munks forfatterskab set på baggrund af hans liv*. København: C. A. Reitzel.
- Gemzøe, Anker og Pahuus, Mogens 2019: *Kaj Munks digtning og livssyn*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Fafner, Jørgen 2005: *Retorik. Klassisk og moderne*. København: Akademisk Forlag.
- Fribert, Christen 3. september 1932: Ekstra Bladet.
- Jørgensen, Charlotte og Villadsen, Lisa (red.) 2009: *Retorik. Teori og praksis*. København: Samfundslitteratur.

---

1 Albeck 1939/1963: 153.

2 Ekstra Bladet 3. september 1932.

3 Nationaltidende 12. december 1939.

4 Nationaltidende 7. april 1935.

5 Jyllands-Posten 24. september 1932.

6 Munk 1942: 52.

7 Jyllands-Posten 30. oktober 1932.

8 Det ses bl.a. i Forord til Valdemar Rørdam: Danmark i tusind År. Udvalgte Digte. Nyt Nordisk Forlag, 1940: "Den, som vil, kan væbne sit Væsens Frihed, selv med ufri Haand."

9 Kaj Munk 17. november 1940: Nationaltidende. Munk 1949: 214 og 216.

10 Kaj Munk 14. marts 1943: Nis Petersen in memorandum", Jyllands-Posten. Munk 1949: 312.

11 Kaj Munk 14. marts 1943: Nis Petersen in memoriam, Jyllands-Posten. Munk 1949: 311.

12 Kaj Munk 25. marts 1943: Til lykke, Poul Reumert. Berlingske Aftenavis.

13 Jf. Fafner 2005: 41-58.

14 Albeck 1963: 196.

15 Fafner 2005: 27.

16 Munk 1948: 200.

17 En tilsvarende forklaring findes i Jakob Paludans romaner fra 1920'erne, ikke mindst Søgelys (1923) og Markerne modnes (1927).

Flirtede Kaj Munk med nazistisk tankegods i sin journalistik?

Af Knud Erik Andersen

Undersøgelse

Nærværende undersøgelse knytter an til et spørgsmål, jeg ofte møder som foredragsholder om Kaj Munk. Spørgsmålet lyder:

”Mener du, at journalistikken giver grundlag for at omtale Kaj Munk som nazist?”

– Eller (en variant af samme spørgsmål)

– ”Mener du ikke, at Kaj Munk - uden selv at være nazist - flirtede med nazistisk tankegods i såvel sin journalistik som i sin dramaturgi?”

Såvel det ene som andet spørgsmål forudsætter, at begrebet nazist afdækkes – defineres.

Metode

Præsentation af, hvordan gængse ordbøger og leksika definerer begrebet ’nazist’ efterfulgt af en undersøgelse af Kaj Munks journalistik og dramatik for udsagn, der viser overensstemmelse mellem begrebsdefinition og udsagn.

Ordbøger og leksika

”Politikens ”Retskrivnings- og Betydningsordbog”¹, fortæller, at en nazist er en ” tilhænger af nationalsocialismen”, som er en ”politisk bevægelse i Tyskland i 1930’erne og 40’erne, som byggede på nationalsocialisme og ideer om, at den

ariske race stod over andre, og at samfundet skulle ledes af én fører”.

I NDSAP’s partiprogram indgik bl.a.: Anti-parlamentarisme; pangermanisme², racisme, racehygiejne, antisemitisme, anti-kommunisme, diktatur og modstand mod økonomisk og politisk liberalisme.

Den tyske udgave af *Wikipedia 2019* skriver om ”Nationalsozialismus”, at der er tale om ”en radikal antisemitisk, racistisk, nationalistisk, folkelig, socialdarwinistisk, antikommunistisk, antiliberal og antidemokratisk ideologi”³.

Nazisme og kompromittering

Svend Andersen, der var professor i etik og religionsfilosofi på Aarhus Universitet, har givet sit bud på, hvad nazisme står for:

”Nazismen er den tankegang, ideologi, livsopfattelse – eller hvad man nu vil kalde den – der ligger bag og retfærdiggør de mest grusomme handlinger, menneskeheden endnu har kendt. Fuldstændigt uskyldige mennesker – voksne såvel som børn – blev kynisk og brutalt henrettet, bare fordi de var jøder eller ”lebensunwertes Leben”. Enhver, der har stået foran en krematorieovn i en tidligere koncentrationslejr må bekræfte den vurdering. Det er godt, at vi stadigvæk bliver mindet om nazismens umenneskelighed. Nazismen repræsenterer en nedrigthed, som sprænger alle begreber om ondskab.”⁴

Svend Andersen udfordrer – i hvert fald undertegnede og sikkert mange andre Munk-interesserede – med følgende:

”Derfor er det i virkeligheden umuligt at

forholde sig til nazismen uden at tage moralsk stilling til den. Og derfor er det heller ikke muligt at tale om andre menneskers forhold til nazismen uden at tage moralsk stilling til de pågældende.

Og et menneskes forhold til nazismen indebærer et ubetinget enten - eller: Enten tager man afstand, eller man gør sig til sympatisør. Selv den tilsyneladende mest uskyldige forståelse – som beundringen af Hitler for at få togene til at køre til tiden – kompromitterer den forstående.”⁵

Svend Andersens udsagn knytter an til en debat om filosofien og teologen K.E. Løgstrup og hans forhold – ikke forhold til nazismen. For Svend Andersen står det klart, at det ikke kan påvises, at ”Løgstrup viste forståelse for eller fascination af nazismen.”⁶

Hvad så med Kaj Munk?

Spørgsmålet er, om Kaj Munk var præget af nationalsocialismens ideer i en grad, der gør det rigtigt at mene, at han en tid flirtede med nazistisk tankegods - om han viste forståelse for eller fascination af nazismen - eller om han rettelig må betegnes som nazist. Det må undersøges!

Hvordan var det nu?

- *Flirtede* Kaj Munk ikke med nationalsocialismen først i 1930'erne og udtrykte han -ligeledes i samme år-række – ikke sin forståelse og accept af den politik Hitler stod bag? Jo, det gjorde han, men sætter det ham i bås som nazist?
- Var det ikke Kaj Munk, der vendte sig mod parlamentarismen og demokratiet og fandt, at det var en snakkeklub, der ikke evnede at

handle, dvs. tage de nødvendige beslutninger? Jo, det var det.⁷ Men gjorde det Munk til nazist?

- Var der ikke noget med, at Kaj Munk gendigtede Shakespeares Hamlet og gjorde Fortinbras til en jysk nazi-fører, der i slutscenen overtager magten i Danmark efter at demokratiet havde vist sin uuelighed? Jo, det gjorde han, og det er også sandt, at mange teatergængere og aviser fandt, at Kaj Munk nu – vi er i marts 1935 -endelig havde afsløret sig som ”fuldblods Nazist”. Men en gendigtning af et skuespil ført op til nutiden giver vel ikke svar på spørgsmålet om nazisme? Skuespil er i en kategori for sig. Privatperson og skuespilforfatter skal vel ikke nødvendigvis slås i hartkorn?
- Førertanken var ikke Kaj Munk fremmed, tværtimod. Såvel Mussolini i Italien som Hitler i Tyskland havde langt op i 1930'erne Kaj Munks sympati og beundring. Det kan dokumenteres, men gjorde det ham til nazist?

En sommer gik på hæld

Lad os bruge lidt mere tid på kritikken af Kaj Munk. Der er nemlig ikke nogen grund til at forsøge at skjule, at Munk i en år-række var forankret i en tænkning, vi i dag har svært ved at fatte. Og det i en grad, der har plettet hans ry også selv om, han senere blev nationalhelt og hyldet af lav og høj.

Ikke mindst i sommeren 1945 og i de første år efter var Kaj Munk i høj kurs.

Men sommeren 1945 gik på hæld, og på samme vis gik det med Kaj Munks ry. Mange⁹, ikke mindst såkaldt kultur-radikale og marxister, havde brug for, at nationalhelten fik, hvad han fortjente – sandt eller ikke. Og den fik ikke for lidt.

Journalistikken er nok vores bedste kilde, når det handler om at finde udtalelser, der har plettet Munk. Kønne er ordene ikke. Tværtimod. Dramatikken og prosaen kan også bidrage med Munk-udsagn, der får én til at krumme tæer. Lad os se på nogle eksempler; der kan findes mange flere:

- 1934: *"men først og sidst er det nationens snyltedy, de fædrelandsløse, internationalismens kapitalpak, frem mod jøderne, frem mod bankerne, frem!"*¹⁰
- 1934: *"Hvad har det ikke kostet Hitler at overvinde sig selv og bringe det blodige offer. Han gjorde det for Tysklands skyld. Han handlede stærkt og klogt, han handlede kristeligt og stort. Sammenbidt, rede gik han ind under det frygtelige ord ansvar, der er en ukendt glose i parlamentariske lande."*¹¹
- 1936: *"Ingen dansk kan ære Hitlers dåd mere end jeg."*¹²
- 1938: *"umuligt andet end at prise det Hitlerske styre for klogskab over klogskab."*¹³
- 1939: *"nær ved at være en Gud, som det er muligt, når han dog blot er et menneske."*¹⁴
- 1939: *"den tysker, der blev vor tidsalders verdensnavn, medens han*

*kæmpede under sit eget kors – sin egen korsfarertanke om Blut und Boden i fredens vældige navn."*¹⁵

- 1940: *"Det Tyskland, vi ser i dag, er hans værk, og han har gjort det ved ånd, ved det levende ord."*¹⁶
- 1940: *"Demokratiet ligger på lit de parade. Det gør mig ikke ondt, for jeg har ikke haft børn med demokratiet. Jeg sørger derimod grænseløst over den måde, det er sket på."*¹⁷

Om ovenstående udtalelser gør Munk til nazist er i min optik tvivlsomt. Det er da heller ikke ordet nazist Munks stærkeste kritikere hæfter på ham. Derimod hedder det hos historikeren Henning Tjørnehøj, at det kritisable hos Kaj Munk var hans foragt for demokratiet.¹⁸ Som Tjørnehøj skriver:

"Rejsebrevene" blev i 1934 udsendt som bog. Den blev årets bestseller. I dens afsluttende kapitel skriver Munk: I begyndelsen var ordet, men så kom parlamentarismen med vrøvlet som bærende princip. Året efter karakteriserede han demokratiet som tjenligt til bisættelse på møddingen. Ja, det kom så vidt, at han omtalte demokratiet som en forbryderisk statsform."

Nazistisk tankegods. Munks nazistiske periode

I såvel Tv-udsendelsen *"Store danskere"* som i *"Mere Munk"*, bruger Per Stig Møller vendingen Munks "nazistiske periode", hvilket enkelte har fundet er en uheldig formulering, fordi den kan opfattes sådan, at Per Stig Møller åbenbart skulle mene, at Kaj Munk en tid var nazist.

Blandt Per Stig Møllers kritikere nævner jeg forfatter og fhv. sognepræst Svend Aage Nielsen, der i artiklen ”*Korrektio-ner til udsagn af og om Kaj Munk*”¹⁹ har stillet sig kritisk over for Per Stig Møllers sprogbrug: ”Selvom Per Stig Møller har udtalt sig forkert i TV-udsendelsen om ”*Store danskere*” ved i den tale at tale om Munks ”nazistiske periode”, så skriver han i den genudgivne ”*Mere Munk*” det stadigt om Munks ”nazistiske periode”, fordi han tolker, hvad Kaj Munk sætter til debat i sin version af Hamlet uden at respektere, at alle dramaer har deres egen kategori”.

Men gør Per Stig Møller nu også det?

I en mail til Per Stig Møller primo oktober 2019 har jeg bedt ham om at forholde sig til ovenstående problemstilling. Svaret er éntydigt: at Kaj Munk ikke var nazist og at vendingen Munks ”nazistiske periode” heller ikke dækker herover.

Hvad så? Den dækker over, at Munks ”tankegods” en tid var præget af nazismen – og det er jo noget helt andet - hvad ”fremgår både af ”*Os bærer den himmelske glæde*” og afslutningen af Hamlet.”²⁰ ”Ja, det er tankegodset”, præciserer Per Stig Møller.

Så vidt denne lille disput. Men Svend Aage Nielsen skal have, hvad han fortjener: Vendingen Munks ”nazistiske periode” er flertydig. Godt at det spørgsmål nu har fundet sin afklaring.

Kaj Munk var ikke nazist, men...

Mine indledende definitioner af nazismen og hvad en nazist skulle være for en ”størrelse” giver ikke grundlag for at betegne Kaj Munk som en sådan. Og det

fordi - igen et citat fra Per Stig Møller - : ”Det er antisemitismen og ariervrøvel, som...().... står imellem ham og nazismen, og som han tog afstand fra.”²¹ .

Supplerende anfører jeg:

Der er ikke belæg for at postulere, at Munk var antisemit (snarere tværtimod) eller racist. Kommunist og socialdarwinist var han heller ikke. Så et nej til at Kaj Munk var nazist, men nok et ja til, at han en tid på ubehagelig vis flirtede med nazistisk tankegods og det i såvel sin journalistik som i sin dramatiske produktion.

Jeg kan kun være enig med Svend Andersen, der skriver, at hvis K.E. Løgstrup viste ”forståelse for eller fascination af nazismen, ville hans moralske integritet være anfægtet”. Det betyder i en Kaj Munk sammenhæng, at jeg må konkludere, at hans moralske integritet vitterlig var anfægtet en årrække. Kompromitteret er måske det rette ord.

- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk i artiklen ”*Guds grønne enge og det tyske jødehad*”²² fra 1933 – uanset sin sympati med den ’stærke mand’ – forbandt Hitler med jødeforfølgelserne og taler om ”den hitlerske bøllefacon.” Altså en afstandtagen.
- Positivt kan man fremhæve, at ”*kry-stalnatten*” udløste en stærk reaktion fra Kaj Munks side, nemlig ”Det åbne Brev til Mussolini”, Jyllands Posten den 17. september 1936, som mange hånede ham for. Her gjorde han det klart, uanset sin tidligere begejstring for Hitler, at Hitler ikke kan friholdes for skyld i jødeforfølgelserne.

- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk i 1938 skrev ”*Han sidder ved smeltediglen*” og dermed afgørende tog afstand fra antisemitismen, ja, hele det nationalsocialistiske tankegods og i stedet markerede et kristent menneskesyn.
- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk reagerede, da Hitler besatte Rest-Tjekkiet og i endnu en artikel i *Jyllands-Posten* gav udtryk for, at Hitlers behandling af jøderne var ”dyb og hæslig”.²³
- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk i *Gerlevtalen* den 18. august 1940 gjorde det klart, at den Hitler han agtede, ham ”der førte Tyskland frem af Moradset” ikke længere eksisterer. Hvorfor ikke? Fordi ”det onde havde taget magten fra ham”.
- Positivt kan man fremhæve, at Kaj Munk efter regeringens fratræden den 29. august 1943, blev én af de samlende figurer i den danske modstandsbevægelse.²⁴
- Positivt kan man fremhæve, at skuespillene *Niels Ebbesen* og *Før Cannæ* var stærke og meget direkte angreb på Hitler og nazismen. I de to skuespil tager Kaj Munk klart afstand fra diktatortanken. I stedet for hylder han demokratiet.
- Glemte er det ikke, at en gruppe nazister myrdede Kaj Munk og smed hans lig i en grøft den 4. januar 1944. Måske ikke glemt fordi Kaj Munk for mange dengang stod for alt det, de gerne ville have været, men ikke magtede.

Efterskrift:

Mange var ”blinde” som Kaj Munk

Kritikken af Munk i forhold til nazismen og Hitler, deler han med mange. Andre tog også fejl af Hitler og den tyske heroisme, der en kort årrække vandt fodfæste.

I alle samfunds- og erhvervsgrupper, var der tyskvenlige personer. De var samarbejdsvillige, uden at man kan sige, at nazismen eller den store imponerethed af Nazityskland på noget tidspunkt for alvor vandt fodfæste i Danmark. Således kunne nazipartiet i 1935 ikke samle stemmer nok til noget mandat, mens det i 1939 fik ca. 31.000 stemmer, der udløste tre mandater.

Samme år fik Bondepartiet²⁵, der havde holdninger knyttet til nationalsocialismen, fire mandater.

Som Per Stig Møller skriver i ”*Munk*” - og jeg er meget, meget enig: ”Det tog mange, herunder Kaj Munk, for lang tid, før de gennemskuede falskheden og hulheden i Hitler og hans nationalsocialisme. Men blindheden var udbredt.”²⁶

Konklusion.

Der er tale om en samstilling mellem to ordbøgers definition af, hvordan begrebet nazist defineres og Kaj Munks måde at skrive på i dagspressen suppleret med eksempler fra dramatikken.

Videre indeholder artiklen et citat af professor Svend Andersen, der viser, hvad nazismen stod for og en præcisering af, at et menneskes forhold til nazismen in-

debærer et enten – eller. Det gjaldt K.E. Løgstrup og som anført også Kaj Munk.

Artiklen fremdrager en række eksempler på udsagn, der viser Munks begejstring for Hitler, førertanken (heroismen) og på samme tid hans manglende begejstring for demokratiet, som han fandt, ikke var i stand til at handle. En 'snakkeklub' taler han om.

Artiklen giver videre eksempler på udsagn om jøderne og brug af nazistisk tankegods i bl.a. skuespillet Hamlet. Men ét er at arbejde som kunstner med de friheder, det indebærer og så at blive gjort identisk med de figurer, der beskrives. Et forhold der illustreres knyttet til skuespillet Hamlet. Ind i denne sammenhæng bliver vendingen Munks "nazistiske periode", der er hentet hos Per Stig Møller i "Mere Munk," drøftet. En korrespondance med Per Stig Møller gør det klart, at vendingen ikke udtrykker en forståelse af, at Munk en tid var nazist, men nok præget af nazistisk tankegods.

Litteratur

Andersen, Knud Erik: Kaj Munk havde betydning, Munkiana, nr. 66, 2019

Andersen, Svend: Kristeligt Dagblad 21. december 2019

Møller, Per Stig: Mere Munk, Gyldendal 2003

Møller, Per Stig: Munk, Gyldendal, 2000

Munk, Kaj: Vedersø-Jerusalem Retur, Nyt Nordisk Forlag, 1934

Munk, Kaj: Olleruptalen og Gerlevtalen, begge 1934

Nielsen, Svend Aage: Korrektioner til udsagn af og om Kaj Munk, Munkiana, nr. 56, 2015

Politikens Retskrivnings- og Betydningsordbog, 1996

Tjørnehøj, Henning: Information 5. maj 2003. Kronik

Tjørnehøj, Henning: Kaj Munk og den danske fascisme. Kristeligt Dagblad 2011. Kronik

Wikipedia (tysk udgave), Oktober 2019

Dagblade

Information, Jyllands-Posten, Kristeligt Dagblad, Politiken, Svendborg Avis

Tidsskrifter og dramatik

Munkiana

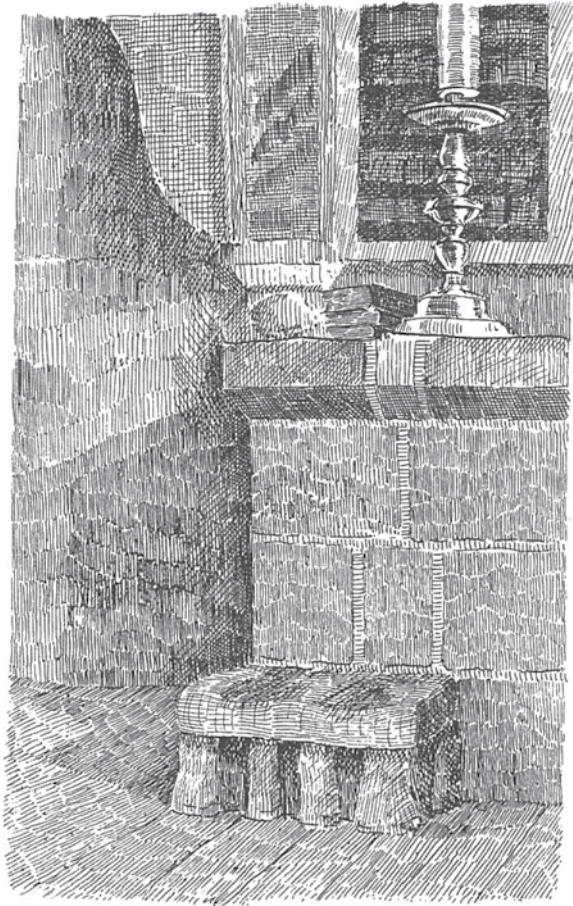
Fru Koltchak, Hamlet, Han sidder ved smeltediglen. Niels Ebbesen, Før Cannae

Forfatteren fortæller, at der ikke er nogen grund til forsøg på at skjule, at Munk en periode udtrykte sig på en måde, der ikke var ham til ære. Tværtimod.

Endelig giver forfatteren eksempler – hentet i såvel journalistikken som i dramatikken - på, hvordan Kaj Munk på længere sigt tog afstand fra såvel Hitler som nazismen. En indsats, der ind i mellem synes glemt, når Kaj Munk omtales som nazist.

Afsluttende: Undersøgelsen viser, at der er en nøje overensstemmelse mellem undersøgelsesresultat og antagelse. Journalistikken giver ikke grundlag for at betegne Kaj Munk som nazist, men nok som en person, der en tid var præget af nazistisk tankegods og med sine udsagn først i 1930'erne kompromitterede sig selv. Hans moralske integritet var i høj grad anfægtet.

-
- 1 3. udgave, 1996.
  - 2 Pangermanisme-tanken kan føres tilbage til Napoleonstiden og handler om at samle alle nationer eller folk som hører til den germanske stamme.
  - 3 Wikipedia, oktober 2019. Tak til Paul Gerhard Schoenborn, der har gjort mig opmærksom på den tyske udgave af Wikipedia og i privat mail af 15. oktober 2019 tager afstand fra, at Kaj Munk på noget tidspunkt var nazist, men nok en tid var optaget af "totalitäre Ideen und politische Verhaltensweisen attraktiv fand". Men - præciserer Paul Gerhard Schoenborn – "immer wenn es zum Schwar kam, Jesus Christus total nachfolgte".
  - 4 Svend Andersen: 21. december 2019.
  - 5 Svend Andersen: ibid.
  - 6 Svend Andersen: ibid.
  - 7 I såvel Danmark som i store dele af Europa var der før nazismens sammenbrud en debat om demokrati versus diktatur. Det var legitimt at kritisere demokratiet for at være en ordening, der ikke evnede at løse samfundets problemer.
  - 8 Kristeligt Dagblad, maj 1935: "I Aftes afslørede Kaj Munk sig som fuldblods Nazist.....() ...og Bearbejdelsen mundede ud i ren Nazi-Propaganda, idet den norske Kong Fortinbras i Kaj Munks Funkis-Hamlet gøres til en jysk Nazi-Fører, der skal redde det raadne Danmark". – Shakespeares "rådne Danmark" er henlagt til en fjern fortid, hvor landet bliver overtaget af den stærke og beslutsomme norske Fortinbras. Det er den historie Kaj Munk vil bringe ind i en nutid og får da øje på nazisterne, hvilket næppe kan undre. Hvad var mere nærliggende i midten af 1930'erne for en forfatter, der ville aktualisere "Hamlet"?
  - 9 Kaj Munk Avisen, Munkiana, nr. 64. Læs Per Stig Møllers artikel. Her nævnes Martin Andersen Nexø, Otto Gelsted og Svend Erichsen. Om Hal Koch hedder det: "Hal Koch fremdrog Olleruptalen som bevis for, at Munk ved krigen begyndelse havde accepteret besættelsen og hyllet Hitler".
  - 10 "Fru Koltchak", 1934. Aldrig trykt eller opført skuespil. Fra replik 464. Ordet jøder forekommer kun denne ene gang i stykket.
  - 11 "Vedersø-Jerusalem Retur"; Nyt Nordisk Forlag, 1934. Sidste artikel "Danmark".
  - 12 Jyllands Posten 26. september 1936.
  - 13 Jyllands Posten 13. marts 1938.
  - 14 Jyllands Posten 29. januar 1939.
  - 15 Jyllands Posten 5. november 1939.
  - 16 Svendborg Avis 30. juli 1940: Uddrag af Olleruptalen..
  - 17 Svendborg Avis ibid.
  - 18 Kristeligt Dagblad 2011: "Kaj Munk og den danske fascisme. - I samme kronik fortæller Henning Tjørnehøj, at han ofte får, "når jeg foredrager om Kaj Munk og hans positive indstilling til dele af nazismen, stillet spørgsmålet, hvor for han så blev myrdet af nazisterne? Det gjorde han, fordi han i lighed med mange nazister også var meget national." – Læs videre Henning Tjørnehøjs kronik i Information den 5. maj 2003, hvor han benytter 58 året for befrielsen til, hvad avisen betegner som "en hudflertning af Per Stig Møllers forsøg på at rehabiliterer Kaj Munk." 24. juni.
  - 19 Munkiana 2015: nr. 56.
  - 20 Mail til undertegnede den 6. oktober 2019.
  - 21 Mail til undertegnede den 6. oktober 2019.
  - 22 Jyllands Posten 25. april 1933.
  - 23 Jyllands Posten 26. marts 1939.
  - 24 Knud Erik Andersen 2019: "Kaj Munk havde betydning", Munkiana, nr. 66.
  - 25 Bondepartiet, dansk politisk parti 1934-1945, dannet af udbrydere fra Venstres folketingsgruppe. Partiets højdepunkt var valget i 1939, hvor det fik fire mandater samt ét mandat i Landstinget og i 1943 kun to mandater. Partiet repræsenterede Landbrugets Sammenslutning (LS), som under besættelsen etablerede et samarbejde med tyskerne og det danske naziparti, DNSAP. Partileder: Valdemar Thomsen, der efter krigen blev anklaget for landsforræderisk virksomhed, men blev frikendt.
  - 26 Per Stig Møller 2000: Munk, side 184, Gyldendal.

Jon Høgh: Forårsnummeret 67	5
Jens Kristian Lings: Kaj Munk kom ind i mit liv	7
Anker Gemzøe og Mogens Pahuus: Kaj Munks digtning og livssyn	11
Finn Tarpgaard: Christian Ulrik Hansen og Kaj Munk	21
Svend Aage Nielsen: Kaj Munk og Erik Scavenius	30
Søren Daugbjerg: Elsebet Kielers breve til Kaj Munk	35
Svend Aage Nielsen: Fra "Tør vi" til "Bør vi lade være?"	45
<hr/>	
Anmeldelser: Christian Hartung: Artikel af Paul Gerhard Schoenborn i temahæftet: "Tu deinen Mund auf für die Anderen" 2020	47
Jon Høgh: Ordet på Aarhus teater	50
<hr/>	
Forstningsartikler: Knud Erik Andersen og Anker Gemzøe: Kaj Munk som journalist - holdning og stil	52
Knud Erik Andersen: Flirtede Kaj Munk med nazistisk tankegods i sin journalistik?	60